

П 173939

Червоний

Ш Л Я Х

№ 7

1 9 3 3

що в номері

МИХ. СЕМЕНКО

„Де Цевен Провінсьєн“. Поезія.

ПЕТРО ПАНЧ

Право на смерть. Роман (закінчення).

М. ЩЕРЕМЕТ

Зліт молодості. Поезія.

І. КУЛИК

Консул Кемпбель. З другої книги „Записок консула“.

ОЛЕКСА ГУРЕЇВ

Він знає Леніна. Поезія.

Л. Л.

Наоші Токунага. Нотатка.

Н. ТОКУНАГА

Голод за багатого врожаю. Новела.

ВОЛОДИМИР БАЧУН

Заслужена радість. Поезія.

ЯНКА КУПАЛА

Завжди у майбутнє. Поезія.

М. М. ПОПОВ

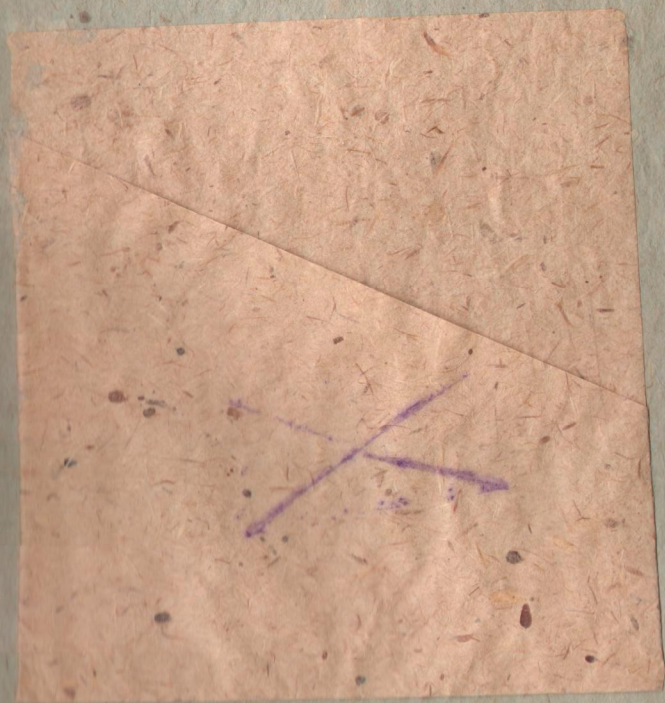
Про націон-лістичні ухили в лавах укр.
парторг-нізації і про завдання боротьби

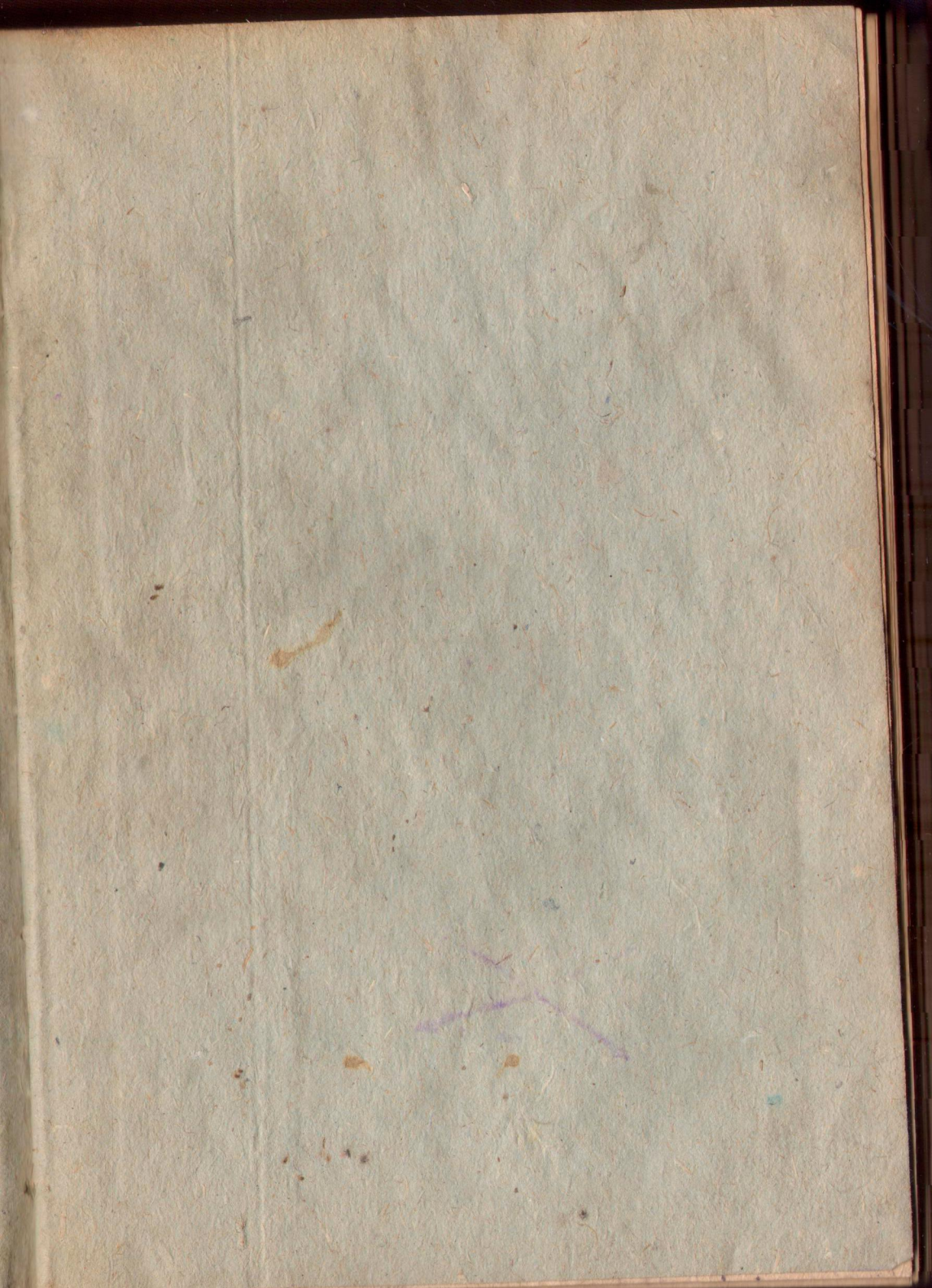
ЮР. КОСТЮК

Дати дніпрострум високої напруги. Стаття

Новини літератури мистецтва.

5817

Ч е р в о н и й Ш л я х

995

~~215~~

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА А.Д.У.
№ 21002
Іс. №

літературно-
художній
критичний
і громадсько-
політичний
ж у р н а л

11-й рік видання

173939

д в о у
література
і мистецтво

№ 7
1 9 3 3

59

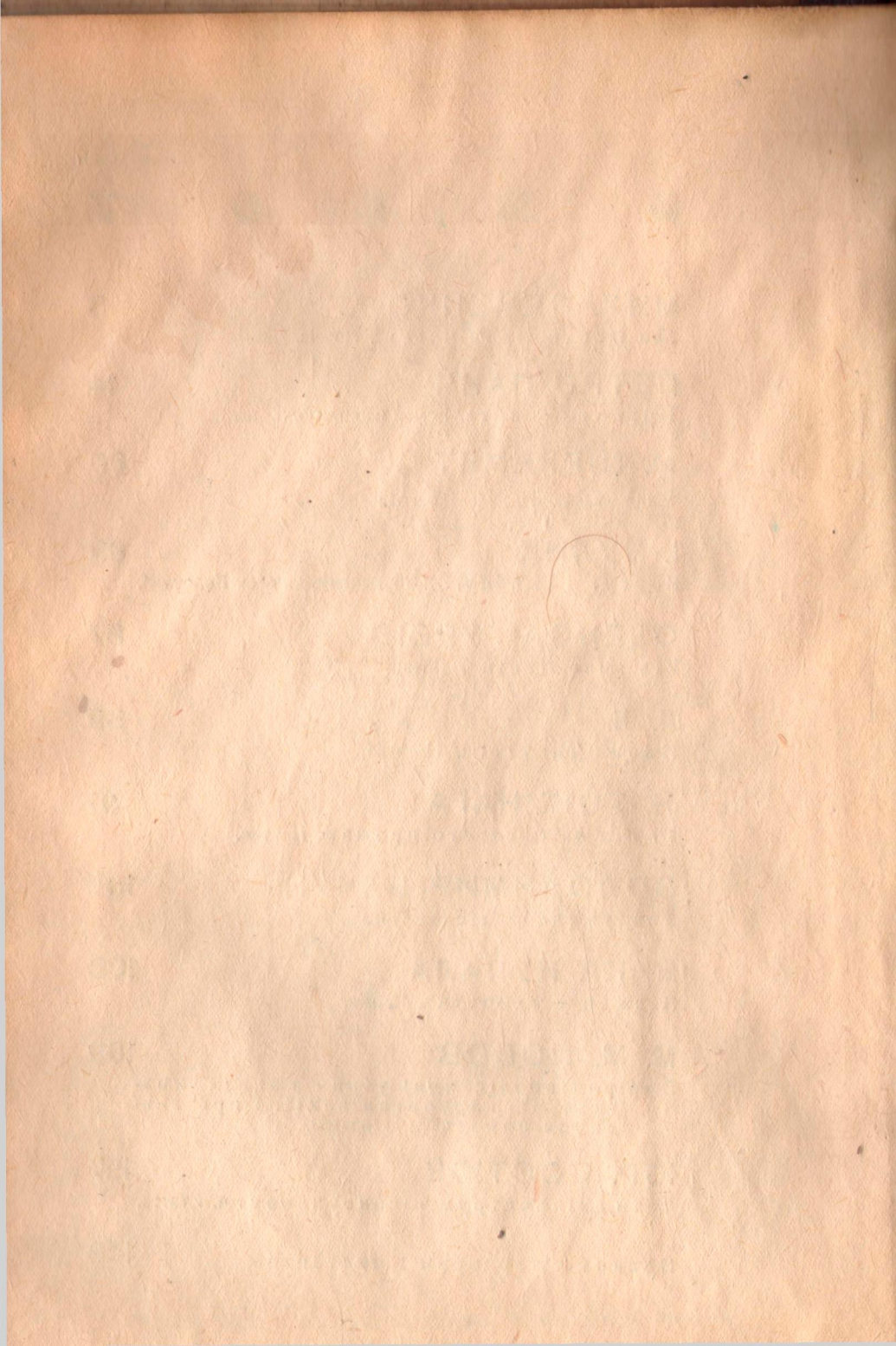
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати.

Техкер — Н. Василевський
Здано до складання 16-VIII-33 р.
Підписано до друку 22 XI-33 р.
Формат паперу 62 X 94
Вага 1 м. ст. 38 кг.
Пап. арк. в 1 прим.
Друк. знак. в 1 папер. арк. 156.704
Замовлення 1222
Головліт 4684
Тираж 2176.

З М І С Т

МИХ. СЕМЕНКО	5
„Де Цевен Провінсьен“. Поезія.	
ПЕТРО ПАНЧ	14
Право на смерть. Роман (закінчення).	
М. ШЕРЕМЕТ	66
Зліт молодості. Поезія.	
І. КУЛИК	69
Консул Кемпбел. З 2-ої книги „Записок Консула“.	
ОЛЕКСА ГУРЕІВ	87
Він знає Леніна. Поезія	
Л. Л.	89
Наоші Токунага. Нотатка.	
Н. ТОКУНАГА	91
Голод за багатого врожаю. Новела.	
ВОЛОДИМИР БАЧУН	107
Заслужена радість. Поезія.	
ЯНКА КУПАЛА	108
Завжди у майбутнє. Поезія.	
М. М. ПОПОВ	109
Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними.	
ЮР. КОСТЮК	127
Дати дніпрострум високої напруги. Стаття.	
Новини літератури і мистецтва.	
	149

м и х . с е м е н н о

„Д е ц е в е н п р о в і н с ь е н“

р о з д і л п е р ш и й

Впала безшумно тропічна ніч,
не видно шканців і рей.
„Де Цевен Провінсьєн“ на рейді стоїть
в порту Олелей.

Шлюпку з борта спускають в воду,
мотор запахав в бензиновий туман.
В місто зібрався розважитись трохи
з лейтенантами капітан.

Беріг ближче. Порт росте.
Густішають прянощі, тільки ковтай.
Електрики світло, музика жде,
фокс з метісками і коктейль.

Пальми маячать, тримтять в огнях,
до сходів причалив шлюп.
Входить до бару офіцерня,
в жадобі продажних губ.

Наче минуло — вчорашня тривога,
„в настроях непевних“ був екіпаж.
Владарі колоній надіються на бога
та ще на сталевий набоїв раж.

Але сьогодні — спокійно, в-ряд, —
не видно шканців і рей, —
судна військові у млі стоять,
огні вартові так тихо горять, —
здається з „Притулку Фей“.

З вікон у ложу зідхнув океан,
в павзу під джазовий крен.

— „На ранок у порт, — сказав капітан, —
прибуде есмін „Еверстен“. —

Громом ударив знову джаз.
Перший сказав лейтенант:
— „Позбутись легше буде якраз
загроз від кольорових банд“.

Мякко тануть години й хвилини —
в світлі, звуках і ароматі.
Чарльстону до ранку ніхто не спинить.
На рейді спокійно сплять гармати...

р о з д і л д р у г и й

З ночі
примарами в ранок стають
обриси шканців і рей.
На броненосці —
тривога й лють,
іще не чути в порту Олелей.

Що це за плями там
миготять,
скрізь — по палубах,
мостиках,
шканцях?
Ніч прорізаючи,
сюрчки тримтять,
цокіт
і стукіт
гвинтівок уранці.

— „Всі на місця!“ —
команди
туш.
— „Напрям —
Сурабайя — порт!“ —
І дев'ять офіцерських блискучих туш
по команді
виплинуло за борт.

Піднято
пар.
Сюрчки останні.
Здрігнувсь
корпус
і рушив з місця.
То одливав,
піднявши повстання,
броненосець „Де Цевен Провінсьєн“.

р о з д і л т р е т і й

Метуння зненацька в порту знялась,
сигнали по змісту скрізь.

Тим часом з моря
повіяв якраз
на беріг передранішній бріз.

На цілий світ заживе слави
місцевий губернатор і генерал.
Ось він прокинувся
в прекрасній Батавії,
негайно гукнув аврал.

Шефи поліції морів і сухоходів,
пси колоніальної буржуазії,
негайно зібрались,
перелякані й кволі, —
негайно визначить рішучі дії.

— „Моряків непевних покарать нещадно“ —
сказав головний прокурор.

— „Добре, звичайно,
на це ми здатні“, —
йому відказав схвильований хор. —

— „Та скрізь“ в Індонезії бродять банди,
туземці набрались революційних слів.
В армії й флоті —
комуністична пропаганда.
Гедзь комунізму гніздо завів“.

Так чи інакше, минула паніка.
Загомонили рішучіші після Віттового ~~теплиці~~:
— „Адже Індонезія —
не палуба „Титаніка“, —
кинути ескадру назустріч повстанцям“

р о з д і л ч е т в е р т и й

Над ранок
дізнався командир
про „нижніх чинів“ провину.
Блиснув
апоплексичний жир,
випарились
коктейлі й вила.

— „Треба б
негайно
втікачів наздогнати...“

Яким же
чортом
до них дістанусь? —
Вийшов
капітан
на пристань з кімнати,
з офіцерами
сів
на пароплав „Еріданус“.

— „Добре б —
гідроплана“, —
перший лейтенант
уяву
зворушив
ідеєю геніальною.
Буркнув
командир:
— „Еріданус“ — гігант!
Дожене
негайно
й покараєм
негайно“.

А сам собі
думав:
— „Пропали чини!
Та ще й
нагання
якого дістану!
Командир
військовий —
хіба не смішний
на пасажирській каломі „Еріданус“!?“ —

Погнали
новітні летючі голандці.
Швидкий
товаро-пасажирський
крок.
Але далеко уже
повстанці,
на горизонті
розтанув димок.

р о з д і л п' я т и й

Як відбувалися всі ці біди,
„Де Цебен Провінсєн“ на всіх пасаж

посувався, тримаючи курс на південь,
навколо ширючи надію й страх.

Вже цілу добу пливуть вони,
кольорові й білі повстанці матроси.
Назустріч з південної сторони
крильми махали важкі альбатроси.

Напружує звістка світові вени,
хвилю розтинає революцій гість.
Командир — малайський матрос Тугумена.
Зійшов у рубку радіст.

Останню відозву загальних зборів
передають ворожі і дружні дрти,—
радіст посилає повстання слово
з радіощого в світи.

Слухають ув'язнені
в ґратових рештованнях:
— „Звільнити вимагаємо
в Індонезії заарештованих!“

— „Примусимо вас
не зменшувати зарплату:
наблизиться час
останньої розплати!“

— „Геть терор
голандської буржуазії“,—
Читає прокурор
і помстою мріє.

Прямує на південь
воля впевнена:
— „Нам спереду світить
прапор Леніна!“

Тим часом
здаду
помітив вартовий
якусь пливучу
„революції
догану“:
Іх
доганяв
„Капітан без голови“
на пасажирському експресі „Еріданус“.
Матрос Тугумена
наказа

дав —
послати їм одну з радіограм:
— „Підійдете ближче —
не ловить
гав:
з 11-тиджоймовки в піку дам“.

Як добре сказав
Герберт
Уельс —
ніхто не бачить радіо-хвиль.
Негайно пароплав
зтишив
рейс,
таки відстав на п'ять миль.

р о з д і л ш о с т и й

Другу добу
пливуть
вони,
повсталі кольорові й білі матроси.
Назустріч пливли
з південної
сторони
важкі броніровані альбатроси.

Не поміч божа
з далеких
небес
надходить, збільшуючи буржуазії славу:
пливе назустріч
з острова
Целебес
ворожа ескадра з крейсером „Ява“.

Дві міноноски,
підводні
човни
з колоніальних далей океану, —
„Де Цевен Провінсьєн“
знайдуть
вони
і розстріляють із гідропланів.

Напружено слухає
„Яви“
радіст —
у незвичний рейс пішли брати.
Тримтить в антенах

революції
вість,
з радіощогл лє в світи.

— „Настрій екіпажу
на „Яві“
тривожний“,—
докладає командирові помішник.
— „Цьому запобігти
швидко
можна:
щоб останній малаець на судні зник!“—

Негайно виконали
наказ
цей:
в трюм поки-що „нездорових“ матросів.
Капітан умиває
руки й
лице,
сякаючи породистого свого носа.

Негайно зайшов
у сусідній
порт
крейсер „Ява“, пливучий бліндаж:
перед тим як узяти
курс
на норд —
перефарбували на білий увесь екіпаж.

р о з д і л с ь о т и й

П'яту добу пливуть повстанці,
роздмухуючи в Індонезії
революції
ватру.
І от побачили рано вранці —
літаки вгорі
і навколо
ескадру.

— „Так... не бачити нам Сарабайї,
не мати
підтримки
революційної!...
Нас одрізано. Боротьбі — край.
„Де Цевен Провінсьєн“
вже
непадійний!..

— „Силами мірятися важко нам...
В інший момент
мірятися
будемо!
Але силою наших радіограм
на цілий світ
рабів
збуджено.

— „Революціонери, не падайте духом
в останній
нашій
борьбі!
Нас віддадуть на обід мухам,
але кожен з нас
скаже
собі:

— „Я боровсь за те, що не вмире ніколи.
Моя смерть — перемоги,
перемоги
частка.
Залишиться ж хто — не знижуйте волі,
в ланцюгах закуто
нас
багацько.

— „Бережіть ненависть, що живе в вас,
бережіть
маси
любь.
Століття боролись батьки в нас,
комунізму часи —
сучасників
ждуть!“...

Скінчив Тугумена,
матросів
вождь,
палубу змочив
грози
дощ.

Став Тугумена
і зором
пропік
ворожого крейсера
сталевий

бік.
Прорізав повітря
диму
стовб,
з літаків кинуто
кілька
бомб.

Жорстокий видішив
Тугумєна
рик,
його заглушив
ранених
крик.

Зворухнулись бентежні
чуттів
надра,
але корабель
оточила
ескадра.

„Де Цевен Провінсьєн“
скінчив
рейс.
Не дано сьогодні їм
далі
рельс.

Слава повстанцям,
не стерти
їх!
Їхня смерть —
для майбутніх
боїв!

1933, Межигір'я

п е т р о п а н ч

п р а в о н а
с м е р т ь

р с т а н

з одірваним прізвищем*

До Калинівки Ілько прибився перед світанком другої ночі. Гадаючи, що вершники, яких він бачив, все ще десь скакають шляхами, Ілько, вилізши з рівчака, прокрадався вже глухими стежками, а забачивши людей, ховався від них по ярах, мов наполоханий вовк. Страждаючи від потовченого коліна й обідраної кульші, він ще більше мучився від голоду. Віднятий у пастушка шматок хліба був єдиною його поживою за два дні.

В Калинівці була мертва тиша. Для Ілька, звиклого з першого ж дня народження чути на шахті чохкання паровика й бачити над нею клубки білої пари, теперішня тиша видавалась моторошною. Ніби не тільки на шахті, а і в маленьких хатках, схожих на курники, враз вимерли всі люди. Таке вражіння в нього виникало і від інших шахт, повз які доводилося йому шкутильгати за свою мандрівку. Навіть у інженерській колонії, обступлені ще голими деревами, будинки були похмурі й глухі. Крадучись, мов злодій по-під хлівцями й парканчиками, Ілько дійшов до своєї землянки. Вона ще більше вгрузла в землю, здавалась ще меншою, проте серце його враз затіпалось од якоїсь дитячої радості. На такий довгий час він ще ніколи не покидав своєї Калинівки, і тепер йому хотілось обмацати очима, приторкнутися руками до кожного стовпчика, до кожного іржавого цвяшка, з якими він ріс усі свої шістнадцять років. І тут же, як шпичка, на яку ніби наколовся зненацька, в саме серце штрикнула його думка, що він вигнанець, що його роковано на смерть, що він розстріляний своїм батьком, Гнатом Убогим, Марусею.

* Закінчення. Початок див. „Черв. Шл.“ №№ 4, 5, 6 за 1933 р.

Через них він не має права навіть радуватись. Ілько спалахнув. За день його злість на батька ніби спала, він уже йшов додому більше по інерції, не думаючи, що саме робитиме потім, але зараз почуття урази й бажання відплатити за це знову вибухло ще з більшою силою. Ілько оглянувся на хлівець, де мала бути захована його рушниця з трьома набоями. На місці хлівця стир али тільки одні стояни. Його вже зруйнували, може якраз шукаючи зброї. Припустивши таку думку, Ілько занепокоївся: могло статися, що й землянка вже порожня. Від одної такої думки йому раптом відмінився увесь світ. Він відчув себе бездомним собакою, що примушений тинятися по чужих смітниках.

Забувши обережність і своє незвичайне становище, Ілько кинувся до дверей.

— Відчиніть!

В землянці було тихо. Маленьке віконце дивилося на нього своїми зацвілими шибками холодно й непривітно. Ілько заторсав дверима.

— Відчиніть!

Хвиливи видавалися йому болісними годинами. До горла підкочувався клубок і заважав дихати.

— Мамо!

— Хто там?

До шибки наблизилася жовта пляма. Він кинувся до вікна, потім знову до дверей.

— Це я, мамо, відчиніть! — але йому тільки здавалося, що кричить на всю Калинівку. У шахті він утратив голос і тепер тільки хрипів.

— Мамо!

— Тут не заїзд...

Ількові спало на думку, що мати теж уже знає все і може не захоче, постидатися пустити його навіть до хати. Тепер він міг і на це чекати, і вже не страх за материну долю, а образа, обурення почали насуватися на його серце. Він забарабанив кулаками.

— Жили вимотали, — говорила прочиняючи обережно двері Харита.

Побачивши сиву материну голову, Ілько зразу не знайшовся, що сказати. До горла все більше підступали сльози. В передсвітанкових сутінках Харита не могла його пізнати. Вона довго придивлялася до скоцюрленої постаті, аж враз не сплеснула руками:

— Господи! Госпо... — Вона відсахнулася, потім кинулася вперед, простягла до його розпатланої голови руки і, відчувши якусь бід, похапливо втягла в сіни. — І осподи... Ільку... Іди... Чи може й батько..?

Ілько, почувши на собі ласкаві материні руки, більше не в силі був стримувати слізі, припавши до теплового плеча, заривав.

— Та що з тобою, сину... Я зараз засвітю...

Він, не одриваючись од плеча, заперечливо захитав головою.

— Сядь, сядь, дитино! Чи тебе порубано, чи тебе постріляно? Чуло таки моє серце... А батько ж де?

Ілько хотів сказати, що його і порубано, і постріляно, але замість цього з горла виривалось тільки хрипіння змочене слюзами. Харита зрозуміла це по своєму:

— Убито, убито його? Гордію! — вона впала головою на стіл і, розхитуючи її між руками, тужно заголосила. — Та чого ж ви так далеко ходили по смерть?.. Та чого ж не взяли мене з собою. Хто ж тепер сходить на могилку, поговорить з тобою, твої рани загоїть, душеньку розрадить?..

— Мамо!

Вона звела голову, сплеснула руками.

— Не прийде, не побалака, порадоньки не дасть!

Ілько перестав схлипувати і голосом, у якому навіть мати почула гнів, прохрипів;

— Тато живі, мене тільки...

Харита затаїла дух.

— Мене тільки хотіли вбити, розстріляти!

— Хто вбити, сину?

— Батько. І Гараська вбили.

— Людоньки... Та він збожеволів. Своїми руками дитину?

Те, що Харита випитала у Ілька, вразило її більше, ніж гадає смерть чоловіка. Він розповів про все, тільки не про придушену ним, щоб пограбувати перстень. Микитину дружину. Харита, вболіваючи за скривджену дитину, вже не плакала, а палахкотіла гнівом. Щойно оплаканого чоловіка вона вже уявляла собі людоджером, що може за якусь жменю цукерок живцем закопувати дітей.

— Чи цьому віра більшовицька навчає? Так нехай вона їм западе навіки, чи вже розум так потьмарився? А якби дитині справді захотілося солодкого, так і стріляти за це?

Довідавшись про ролю Марусі у цій справі, Харита тепер увесь гнів свій обернула проти неї.

— Кому ж вона прислужилася? Климові, чи, може, матері його? Та я такої ябеди на поріг не пушу!

Доки Харита, охаючи і скимлючи над виразками на Ільковому тілі, затоптувала їх морухою й об'язувала ганчірочками, а Ілько жадібно поїдав холодний борщ, за вікном зовсім розвиднилось. Ще тільки годину тому Ілько мав ясні наміри, тепер же від материної ласки і постелі, на яку він присів, його наміри зблідли, переплуталися. Він зараз прагнув одного: упасти на ліжку й заснути, але, немов ще борючися з собою, сказав:

— Не ховайте одежі, я підū.

Харита, мабуть, вирішила, що ніяка вже сила не заставить її випустити сина, упевнено відказала:

— Находився вже. Тепер посидиш дома!

У Ілька змежувалися очі і він, хочби й виганяли його з хати, не пішов би.

Харита завісила віконце, прогнала від Ілька єдину муху, що вже навістила її хату, і сіла йому в головах. В її синіх очах уже проступав ласкавий спокій.

Прокинувся Ілько від страху, що не встигне вискочити з санками із забою. Сідала лава й довкола трішали, розквітали, кучерявилися підпорки. Стояла справжня канонада. Забойщики вже покидали свої пічурки й кинулися на штрек, а він ніяк не міг побігти. На нього почали падати коржі і боляче ранити то в коліно, то в бік. На зустріч виліз багько. Він дивився на нього, ніби через люфу карабінки. Цей погляд був чомусь страшний Ількові і він пригадав, що коли ще були малими, залізли з Гараськом на зелену вишню. Вони сиділи кожен на своїй гіллячці, гойдались, аж тріщало дерево й обривали маленькі тіль червоні і гіркі ще вишні. Забачивши батька, вони камінцями попадали на землю й прожогом кинулися навтьоки за хату. Батько з ремінкою в руках не став бігати за ними довкола хати, а пішов на зустріч і за рогом вони сами зненацька вскочили йому просто в руки. Батько підніс реміняку, заплющив очі і він тільки зі страху впав непритомний. Побачивши тепер крізь люфу карабінки, як батько примружує одне око, він кинувся тікати і боляче вдарився коліном об чорну брилу вугілля. Від скаженого болю він крикнув і відкрив очі. На порозі стояла перелякана з витягнутим обличчям мати й до чогось прислухалася.

Заспокоений тим, що це був тільки сон, Ілько знов закрив очі, але переполошена мати вже тормосила його за плечі!

— Бій десь близько! Коли б ще білі не заскочили.

Ні вона, ні Ілько за весь час ні разу про це не подумали, хоч Харита вже знала на гіркому досвіді, що білі, налітаючи на Калинівку, не минають і її хати. Вона микалася по хаті, приговорювала:

— Жили вимотали: „Де та де, та ти, бабка, тоже камсамолка...“ Легше на кобилу лягти, аніж з ними балакати. А вже за рушницю твою тих мук витерпіла, і крутили і викручували...

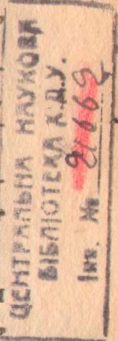
Ілько похапливо почав натягати на себе шинелю. Розбуркавшись зовсім від сну, він почув, що стрілянина була десь не дальше, як на четвертому номері.

— Куди ти?— стривожилась Харита.

Ілько і сам не знав, куди йому йти. Підсилений сном і їжею, він уже не так би тримався ліжка чи матері, як зранку, але куди йти, чи потрібно йти, він не знав.

— Нікому не кажіть, що приходив.

— Не пушу. Я тебе тут заховаю. Куди йти?

Ілько раптом надумав. Йому навіть дух захопило: ніби вискочив з-під лави в забої.

— До Червоної армії, мамо, піду!

— Щоб знов постріляли, порубали?

— До Червоної...

Але матрине попередження навіть не дало видохнути того лоскотного повітря, яке разом з новою думкою сповнило груди. „Уся армія буде знати, в наказі читатимуть..." І він уже мляво сказав:

— Не порубають...

Христя знала, що застукай його в хаті білі, та ще довідайся, з ким і де був, не помилують, але знову випускати його з хати на невідомо який кінець вона вже не хотіла. Сама не вірячи в свої слова, хапаючись, мов тонучий за соломинку, заговорила:

— Хіба таки вони, хоч і білі, не зглянуться на твоє малолітство? Ось не ходи бо. Встигнеш ще і навоюватись і нагрюватись!

Стрілянина наближалася. Ілько в заболоченій шинелі совманився по хаті.

— Ну, піди в балку, перебудь там, доки стихне!

Бачучи материну безпорадність, не дочекавшись од неї другої поради, він роздратувався:

— Нужна мені ваша балка. Куди захочу, туди й піду! — і ступив до порога.

— Та хоч виглянь. Ще побаче хто! — і сама попереду почимчикувала в сіни, але в ту ж хвилину повернулась назад з розгубленим виглядом:

— Чи мені показалось? Таке, як Гнат ніби сюди йде!

Ілько сторопів. На таку зустріч він не сподівався. Тепер уже не було сумніву, що його шукають, щоб уже добити на смерть. То зриваючи з голови шапку, то надіваючи її, він заметушився по хаті, зирнув у віконце. До землянки проступав справді Гнат Убогий з Омеляном. Він сполотнів. Його тривога перекинулася, мов іскра з пожежі, й на Хариту. Йі завжди засмучені ласкаві очі спалахнули.

— Та що вони, чортові душі, біля матері добиватимуть дитину?

— Не кажіть їм, не впускайте!

— Піди в хатину, — вона готова була тепер захищати дитину, наскільки вистачить сил. — Я їм очі повидираю!

Ілько вскочив у хатину і став за дверима, але ж це була не схованка, тоді він ліг за скриню, проте й тут його могли помітити, навіть з другої хати. Скриня стара, кована залізом, була на колшцатах, він попробував залізти під неї, але зміг засунути тільки ноги в драних чоботях.

Чим менше було надії заховатися, тим більше зростав у Ілька страх. Він уже був певний, що батько знає навіть,

куди він утік і, мабуть, щоб не подумали, що батько навмисне дав йому впасти до пострілу, тепер хоче знову поставити його над шурфом. „Йому сором, а мені вмирати“—гірко вражений думав Ілько, повзаючи довкола скрині. Від жалощів до себе і образи на людей горло перехоплювалось корчами. Коли б у нього була рушниця, він би зустрів їх пострілами. На кухенному столику лежав ніж з дерев'яною колодочкою. Ілько простяг до його руку і в цей час під вікном над самою головою почувся Гнатів голос:

— Здоров, Якове, підеш? Давно пора!

— А ти на побивку?

— Збирайся, ми зараз!

Ще в дитинстві, бавлячись к Климом у ховачка, Ілько не раз залазив у простору скриню. Мати складала до неї своє шмаття і часто забувала замкнути на колодку, яка висіла і зараз ніби з відкритим ротом. Почувши уже в сінцях кроки, Ілько з ножом в руках стрибнув на дно скрині й накрився вигнутим віком. Од цвілі, від якої запрівало шмаття, в нього забило дух і почало перхотіти в горлі. Кашель кожну хвилину міг вибухнути з такою силою, що його почують і на вулиці.

Вони були вже в хаті. Ілько, запихаючи собі в рот шорсткий рукав, міг чути їхні тільки балачки. Гнат Убогий сказав досить сердечно, напевно, щоб не залякати зразу матері:

— Скрипиш ще, Петрівно? Сама чи може пустила кого!

Мати скипіла.

— Кого б же я пускала! Може й рук нікому буде скласти! Вона не витримала більше і гірко заплакала.

— Думала, хоч на старість матиму спокій...

Гнат Убогий зідхнув.

— Жисть така тепер: революція. І білі, мабуть, досаджають!

— Земля б під ними запалася: „Де твої сини, де чоловік“. А я знаю, де мої діти, що з ними, я знаю? Батько взявся до ума доводити.

Тепер уже зідхнули обидва разом—і Гнат Убогий і Омелян.

— Ти там сорочку чисту дістань для старого,— потім, ніби намагаючись приховати щось, поспішно додав—і для.. обох. Бо ми забігли на хвилинку: з Максимом Мостовим побалакати треба. Не чула, як він обріється?

Але, мати, мабуть роздавлена своїм горем і все ще намагаючись відгадати справжню причину їхньої візити, не відповіла нічого. Вона було ступила до хатини, потім завагалась і вже більш спокійним тоном спитала:

— Чи старий там ще живий?

— Хто. Гордій? Живий. А той... Таке дело...

Омелян, мабуть, помітив материну настороженість і, щоб вивести Гната Убогого із скрутного становища, перебив:

— Дайте, Харито Петрівна, напиться.

— Такое дело, — намагався вивернутися Гнат Убогий, — білі здорово починають жмать. Скрутно нам доводиться.

— За допомогою прийшли. Все едно дома переб'ють: на четвертий ніби он наскочили.

Мати, мабуть, остаточно переконалася, що вони не збираються шукати її сина, і вже лагідно сказала:

— Ви б щонебудь з'їли. Трохи кулешику в мене є.

— Коли б ще нам тут затірки не дали. Давай скоріше сорочку.

— І напиться я просив.

Мати вскочила в хатинку. Вона, мабуть, хотіла переконатися, куди він заховався і шастнула по кутках, потім підійшла до скрині. Біля цеберки з водою, мабуть, Омелян дзеленчав кухлем. Ілько притиснувся до стінки і взявся жужмом. Кашель знову підступив йому до горла й розпирав заткнутий рот. Біля скрині загреміла залізна клямка і потім над ним піднялось коване віко, а над скринєю нахилилась материна сива голова. Можливо вона все ще думала, куди він міг заховатися і рукою мацнула його за обличчя. Від несподіванки вона злякано скрикнула і гримнула над його головою віком.

— Чого ти, Харито, кричиш? — спитав із другої хати Гнат Убогий. Омелян, напившись води, теж був уже в тій хаті.

Вона мовчала. Вона, мабуть, не могла збагнути, що з нею трапилось. Нарешті проговорила все ще злякана:

— Чи мені приверзлося..?

— Гнате, ей-ей, білі! — почувся переполошений голос тепер уже Омеляна.

— Де?

— А, диви, ото біжать до кооперативу!

Вони обидва метушливо вистрибнули в сні. Мати, мабуть, тільки тепер домислившись, де він заховався, знову вже сміливо відчинила скриню і мовчки, не дивлячись на нього висмикнула скатаний рудий вальок і кинулася за Гнатом Убогим у сінці.

— Гнате, Гнате, сорочку!

Ілько почув у виселку постріли. Вони доходили в скриню, як лускання довгими батогами. Хто стріляв, він не міг бачити, як не бачив і не чув уже матері, що вискочивши надвір з сорочкою в руках, ще раз крикнула:

— Гнате Гнате, візьми ж!

Але ні Гната Убогого, ні Омеляна вже не було. Через майдан бігли люди, а за ними гналися салдати й стріляли.

— Так це твій тікає? — враз почула вона захеканий голос за плечима. — Не втече! — і салдат, стріляючи на ході, подався межі хати. Там розлігся вибух, мабуть, від бомби. Від вибуху струснулась земля і жалібно задзеленчали шибки і у віконці.

Харита безпорадно опустила руки, вальок розкотився і полого, мов біле вітрило, залопотіло біля ніг.

— І вісточку передала і сорочку чисту, — скрухо похитала вона головою.

— От правильно, бабко, робиш! — Перед нею зупинилося двоє салдатів з кокардами на кашкетах. — Так би всі зустрічав! Спасибі, бабко, за уніман'є, — і вони видерли у неї з рук сорочку. — Це ти тут живеш? Приготуй і попоїсти: ми до тебе зараз повернемось.

Харита не сперечалася, вона стояла, як тума. Салдати з сорочкою пробігли ще трохи, стрільнули межі хати, потім зазирнули у вікно до сусідньої землянки, там верещали діти, і повернули назад.

— А, ну їх... Усіх не перестріляєш. Ну, бабко, ве́ди нас до хати та смаж гусака! — і першими ступили в сніи.

Харита ніби прокинулася. Вона, мабуть, уже підкорилась своїй долі, але в останню хвилину інстинкт матері вибухнув з новою силою і надав їй снаги. Доки салдати призиваювалися до темної хати, вона не по-старечому метнулася до хатини й замкнула скриню на колодку.

— А що ти, бабко, від нас ховаєш, хіба ми чужі?

— Всі ві, дітки, різні, та не я вам мати! — Вона мінялася в обличчі й намагалася своєю сухою постаттю прикрити широку скриню.

— У нас тепер мати на кожному кроці.

З цього дотепу другий салдат зареготав так голосно, що не зміг уже передихнути й хрюкнув.

— А ти, бабко, всеґаки відчини скриню.

— Може там ховаєш кого?

— Полюбовника?

— Схаменіться, дітки, — враз їй спала на думку наївна хитрість. — То ж тільки більшовики грабують, а я ж, як своїх, вас зустріла.

— Більшовики звісні бандити! А ручку з колодки всеґаки, мадамочко, прийми.

— Ато ще неприятність тобі ізделаємо.

— Наприклад, оцією штучкою між плечі, — і він розмахнувся прикладом.

— Голубчики, за те, що я вас...

— Уйди, старушко!

— А то рачки полізеш.

Харита починала втрачати свідомість. На більший опір у неї вже не вистачало сил. Але, знаючи, що там у скрині її дитина, в неї все ще хапалася за колодку, здійма а до салдатів руки й відчувала, що ніякі хитрощі й благання вже не допоможуть. Проте сказала і, сама чуючи, що непереконливо:

— Втеряла ключ, солдатики!

— Дивная старушка. А кулі для чого вигадали? Одступись, я одімкну враз.

— Не стріляй, на... на... Не видерже мое серце!

— А наше видержує не тільки скрині.

— Залізну касу й то видержує.

Колодка полетіла на долівку. Салдати, не втрачаючи гумору, одкинули коване вікно й хотіли вже запустити в шмаття руки, як злякано обидва відсахнулись. Ілько лежав, уткнувшись головою в куток. Харита стояла над скринею, мов над труною. У неї пробігали одна за одною думки і жодна не могла спасти їй сина.

— Стріляй його! — як стій клацнув затвором салдат.

Ілько вигнув спину, немов готуючись до удару нагаєм, а Харита все ще безсила чимся зарадити, повисла на цівці рушниці.

— Помилуйте, ой, людоньки..! — І раптом ця думка, що мала спасти їй дитину, зринула: — він же ваш, салдатики, це ж ваш!

— То-ість? — обидва салдати витріщили очі. — Ти що, старушко, впала в малахолію?

— Ваш, ваш, салдतिक! — Чому він мав бути їхній, як попав до неї, цього б вона вже не пояснила. Вона раділа з цієї куцої думки і, мов папуга, твердила: „Ваш, ваш“.

— Подивимось. Ану, ваше благородіє...

— Вилазьте!

Ілько чув з першого до останнього слова. Коли салдати підійшли до скрині, він вирішив наговорити їм, що батько забрав його силою в партизанський загін, а коли він хотів утекти, його розстріляли. Потім надумав другу версію, що розстрілювали його за те, що він не хотів розстрілювати білих. Навіть і кисет у нього салдатський. Почувши ж, як салдати ображали й глушили над його матір'ю, Ілько ледь стримався, щоб не вистрибнути й голосно сказати, що вони сволочі, бандити і вдарити хоч одного ножем. А коли будуть розстрілювати, ще раз крикнути, що вони справжні бандити, а він червоний партизан. Останні материни слова збили його з толку. В голові його запав густий туман. Він підвівся. В обличчі не було кровинки, а сині очі погасли, як у мерця, і не знали, на чому зупинитися.

— Так це ще ніби як кіндердитя! — здивувався салдат.

— Доброволець?

Чим краще зараз бути, Ілько не знав і мовчав.

— А може ти партизан?

— Як би сюди наш попав?

Харита відчувала, що треба говорити, але що говорити, вона не знала.

— Голубчики, він ще вчора утікав від партизанів. „Спасіть, просить, тіточко“. А само порубане, постріляне.

— Тіточко? Добре, от помовч трохи, тіточко.
— Ти ранений, чи може язик тобі вирізали?
— Ранений, — прошепотів Ілько і нахилився. — в коліно і в бік.

— ...дивлюсь, а воно сердешне заюшене, — намагалася придумати за Ілька Харита. — Перев'язала й думаю, де б його заховати, бо шмигають тут...

— Ото й шмигнули від тебе двоє. Бачили, бачили!

Харита знітилась.

— Якого ти полку?

Ілько бачив, що не може викрутитись і безнадійно сказав:

— Полку не знаю, я ще тільки недавно..

— Обшукай його! — наказав один другому. Салдатам уже нетерпеливилось: скриня була майже порожня, вони взяли звідти тільки дві жіночих сорочки і довше витрачати часу було неварто. У Ілька в кишенях, крім розтоптаной коробки сірників, та кисета з тютюном, більше нічого не знайшлося. Салдат висипав на скриню тютюн, а разом з ним витяг із кисета і надірваний Ільком для цигарки папірець. Ілько скрутив за весь час тільки одну цигарку, тому папірцеві, складеному вчетверо і на різках обтертому, не вистачало тільки четвертини.

— Ось де ти ховаєш документи? — зрадів солдат і почав читати: „2 пехотний батальйон... 2. добровольческой дивизии... Рядовой... Василий... Командир батальйона... Делопроизводитель... Печатка...“

Обидва салдати відкопилили губи й презирнулись.

— Дуро, для чого ж ти прізвище відірвав?

— Як ти прозиваєшся?

В голосах обох солдатів чулось уже більше глуму, ніж підозри. Ілько ж і досі не розумів, що в цьому папірці було блискуче завершення матеріної вигадки. Вона це зметикувала раніше за нього й в очах переметнулася надія, що тепер урятує сина. Єдине було незрозуміле для неї, це справжність такого документу й присутність його в Ільковій кишені. Незрозуміло було це й для нього. Цього папірця він знайшов у спідній кишені своєї шинелі, тоді в ночі, коли захотілось скрутити цигарку й іншого ніякого паперу не було. Шинелю він узяв у Гараська, а Гарасько приніс її вранці з Юр'івки після бою. Тепер йому все стало ясно, але вигадати враз прізвище він не міг і щоб одягти цей момент хоч на хвилину, почав уже сміливіше вигадувати про надірваний документ.

— Це я щоб не довідалися: боявся полону.

— І зробив, як струс: голову в пісок, а увесь зверху.

— Чи ти може князь або граф який?

Його вродливе обличчя наводило на деяку підозру і вони почали збавляти свій нахабний тон, але Ілько все ще не міг придумати прізвища, крім свого. Він забув раптом усі, були одні тільки імена. І чим скоріше хотів надумати, тим більше

морочилась йому голова. Тоді Ілько почав перебирати в голові папірці, на яких бачив друковані слова і згадав про цукерки, що ними ласились вони з Гараськом у Рубанівці. На кожній цукерці було надруковано: „Карамель. Фабрика Баканова“.

— Баканів. Баканів мое прізвище!— і навіть засміявся.

Салдати за цей час устигли до чогось домислитись. Вони знову презирнулися, глянули на його розбиті чоботи, з яких визирали пальці і вже ехидно сказали:

— Дезертир, значить?

— Тікаєш, голубчику?

— Наслужився вже?

— Я ж ранений... Мені в полк.

— То що ранений, не вопрос ще.

— А полку твого тепер довго доганяти.

— У нашому теж зуміють тебе провчити, як тікати, хоч і доброволець.

Харита знову відчула небезпеку і її старечі губи скривилися, але вона тепер навіть показати свого горя не мала права.

Вона мусіла зрікатися сина, а батько його розстріляв. Вона своєю видумкою спровадила його може на нову смерть, а може, щоб стріляв у брата, у батька, у своїх шахтарів. Сльози котилися по щоках і наповнювали зморшки.

— А ти чого, бабко, сумуєш. Може рідний?

Ілько відвернувся в темний кут.

— Чого б я тоді ховалася з ним від своїх? Жалко. І в нього десь може мати.

— Твої, мабуть, у червоних?

Харита напружилась: сили її зраджували.

— Були синочки, а тепер сама мушу віку доживати.

— Так ти дай йому на дорогу чогонебудь. От і буде, ніби синок.

Харита закохано глянула на Ілька. Їй було це дозволено. Вона кинулася до мисника, нав'язала клуночок і ткнула йому в руки.

— Тільки, не стріляй, синку...— вона затнулась,— не стріляй в своїх!

— Дивная старушка. Хіба ж він, хоч і малоумний не знає, що за це буває?

— Ну, Баканів, ходім до командира, нехай ще він тебе пошупає. Та з старушкою попрощайся! Такій треба дякувати,— і він потяг зі столу скатертину й рушник, яким була прикрита макуха.

— Солдатики, утертися нічим буде!—попробувала Харита притримати хоч рушник.

— Для добрармії шкодуєш, малахольная? Ходи, ваше благородіє!

Ілько зробив рух, щоб припасти до матері, яку, може, бачив

уостанне, але салдати уже розтягли свої губи в глузливу посмішку. Вони забавлялися з його прощання. Тоді Ілько насунув на очі кашкет і хмурий повернув до порога. Харита простягла було руки, але враз збагнула цей рух, злякалась і так зосталась знову сама в порожній хаті.

Через виселок, збиваючи весняну куряву, котилися вже військові обози.

соловей, соловей, пташечка

У небі дзвеніли жайворонки. Довкола зеленіли великими латками толоки, а над збитою дорогою клубився порошок. По дорозі довгою гусінню повз резервний полк. Він поспішав, щоб за сонця увійти в місто. Ілько їхав на телефонній бідці за першою ротою. Два салдати, що витягли його з скрині, привели тоді його не до командира, а в ротну канцелярію. Старшого писаря в канцелярії не було й салдати, не дочекавшись, покинули його на призволяще. У них же залишилося й його надірване посвідчення. Коли прийшов писар, Ілько зміг тільки сказати, що він поранений і хтось забрав його документи. На вулиці в цей час рихтували одправляти партіюраних і хорих до шпиталю і його за якусь годину вже везли до Юр'івки. Із шпиталю Ілька повернули в полк, а із полка направили в команду телефоністів першої роти. Доки його пересилали з одної до другої канцелярії, сліди минулого зовсім загубились і він знову став Ільком, тільки не Байдою, а Бакановим.

За два тижні, проведені в шпиталі, Ілько вигоїв коліно й бік і замітно поздоровішав. Тепер у новій англійській уніформі, в яку була зодягнена вся добармія, він виглядав ставним вродливим юнаком. Може цьому саме з ним скоро заприятелювали телефоністи, особливо Павлюк. Це був червонощокий одгодований і вайлуватий хлопець. Він устиг уже ніби „пострадати за ідею“ і тепер мріяв тільки про спокійне життя на посаді податного інспектора. До добармії Павлюк пішов на вимогу батька, що боявся при більшовицькій владі втратити право на пенсію й будинок у Маріюполі.

— А ти дуже пострадав? — поцікавився Ілько.

— З п'ятої класи гімназії вигнали.

— За віщо?

Павлюк притишив голос.

— За французенку. Ябеда була. От тільки не вивчить хто урока, обов'язково його викличе до дошки... „Мсьє Паулюк, антре... Ну, й отримаєш коляку.

Ілько знав, що цією зброєю орудують тільки шахтарі в день „получки“ і недовірко зирнув на свого нового приятеля.

— Які ж у вас коляки були?

— А тобі хіба не ставили?
Бажаючи заслужити від нових приятелів прихильність Ілько старанно намагався заховати своє шахтарське походження. Він його тепер стидався й уникав про нього згадувати, хоч ні нових багків, ні професії не міг придумати. Павлюкове запитання його збентежило. Він мав показати, що теж учився в гімназії і що й з ним було щось подібне.

— Мене з четвергої вигнали, — сказав він неупевнено.

— За що?

Щоб не заплутатись із француженками, про яких не мав уяви, Ілько надумав уже другу причину:

— Воздух громко перемінив на законі божому. Як з дробовика, ей-ей! Водолаз чуть не вмер.

Тепер уже Павлюк не зрозумів слова „водолаз“. Але Ілько хутко домислився, що цього слова краще йому не пояснювати.

— А я підглядав, що француженка перед лекцією завжди забігає в убиральню, і почав її там заперати. Як тільки не вивчу уроку, підсережу її біля вбиральні й підіпру двірі. Стукати їй соромно і сидить там аж до перерви. Півроку отак відсиділа, а потім, мабуть, таки поскаржилася інспектору. Тільки я хотів її знову законопатити, а мене надзиратель за комір цап!

— Окологочний?

— Клясний надзиратель. Ну, й викинули.

Вайлуватий боязкий Павлюк був великий мрійник. Найкращим проведенням часу було для нього мріяти про майбутні часи, коли будуть знищені більшовики, коли урядовці знову носитимуть форму, одержуватимуть до свят нагороду грішми, або — ік різдву „надворного советніка“, ік великодню „Станіслава“, ік різдву „Володимира“.

— Ех, хороше було: тихо, спокійно, в суботу тобі — дзвони в церквах, у неділю — гості, в понеділок на зйців підеш, у вівторок — на рибу, у середу дивись преферанс, у четвер до кіно, у п'ятницю в театр, у суботу знову тобі дзвони, так, знаєш, „Вечерній дзвін, вечерній дзвін, багато дум наводить він..“ Що можна придумати кращого, Баканов, га?

Ілько заслухався і не зразу збагнув, що він же Баканов, а збагнувши, поспішив додати йому в тон і від себе:

— Або на вишню було як заберешся аж на саму верхівку. Гойдайся, сільки хочеш, а в неділю борщ з бараниною, або кисіль з молоком, у понеділок можна прогуляти, ну, й Станіслав, конешно.

— Проста річ, а не для всіх зрозуміла.

— Не повімають?

— Вони то повімають, Ільку, але по-своєму. Чого, наприклад хочуть більшовики, комуністи?

Ілько знав, що більшовики хочуть, щоб робітники та се-

ляни працювали на себе, а не на панів, щоб пани, коли хочуть їсти, теж працювали і не один день на тиждень, а шість. Проте це він чув від Кліма, чув від Мостового, а вони ніколи в гімназіях не вчилися. Що вони можуть розуміти? Ілько наставив вуха.

— Більшовики хочуть знищити до ноги і чини, і ордена і форму. Відкіля тоді можна буде бачити, з якою ти персоною розмовляеш. Як може православна людина уявити собі, щоб не було великоддя або різдва?

— Коли ж тоді розговіватися?

— Хто ж тоді буде вінчати, коли прогнати пспів?

Ці питання були неясні, незрозумілі ні для Павлюка, ні для Ілька, ні для третього телефоніста — Кирика. Він уважно вслухався в розмову, але сам мовчав. Тепер і Кирик, худий і довгов'язий висловив свою думку:

— Непонятна у них програма. От у Денікіна усе ясно: „Добровільча армія прагне до знищення більшовицької анархії і заведення в країні правного ладу.“ — він читав з якоїсь листівки: — „До відновлення могутньої, єдиної і неюдільної Росії“, Зрозуміло? Ну, ще до скликання народніх зборів на основі загального виборчого права і різні там гарантії „повної громадянської свободи“, земельної реформи, робітничого законодавства.

— Яко о ще дідька треба?

Що тут було ясного, Ілько не розумів, навпаки, йому здавалася ці програма непевна, як струмки після дощу, вони можуть змінити русло кожна хвилину, можуть бути кущами, можуть бути довгими, але завжди муні. Що тут ясного? — І йому було соромно, що він не міг чогось зрозуміти, от як, приміром, Павлюк, він зразу опреділив:

— І вовки' ситі й вівці цілі!

— Складали не якісь там товариші.

— Вони не можуть навіть додуматися такої простої істини, — все ще дивувався Павлюк, — коли не буде поміщиків, фабрикантів, де ж тоді робітник зароблятиме? Поступити на службу, наприклад, у канцелярію, він теж не зможе, бо малописьменний. Хто ж йому дасть тоді роботу?

— Держава, — відповів просю й щиро Ілько. Його дивувало, що Павлюк учився в гімназії й не розумів такої простої речі, яку розуміли усі, навіть неписьменні робітники. — Держава!

— Як — держава?

— Ну, так, зараз, наприклад, на шахті хазяїн, отой вовк, про якого ти казав, наймає інженера, а інженер за його гроші наймає робітників, овець ніби, а більшовики заберуть у хазяя всі гроші й самі будуть наймати інженерів, а ті вже робітників. От і держава!

Павлюк і тепер не міг цього зрозуміти.

— Хто ж їм віддасть свої гроші?
— Якби віддали, так і не воювали б. Заберуть: то такі — комуністи!

Кирик похмуро сказав:

— Слаба кишка! Махно вже показав їм носа, тепер покажуть і всі офіцери предателі, що служили у них в армії.

— Ех, дайш скоріше Харків, — запалюючись заверещав, навіть западав ногами Павлюк. — Ні, Москву, Москву білокаменну. Там сорок-сороков, там зустрінуть дзвонами. Люблю ж я дзвони, друзі мої, плачу, як гарно дзвонять, а в Москві сорок-сороков, цар-колокол, цар-пушка, паночки з квітами, радість, слези. І дзвони, дзвони! На дзвіниці Івана Великого тільки бов, бов, бов...! Потім — Христа Спасителя — бав, бав, бав, потім маленькі: тілінь-тілінь, бов... Тілінь-тілінь, бов. І чути далеко, далеко.

— По всій Росії буде чути, — захопився і Кирик. І вони заспівали: „Вечерній дзвін, вечерній дзвін, багато дум наводить він“.

Тільки Ілько зоставався зовсім байдужий. Його душевний настрій був такий невиразний, що й сам би собі не міг сказати, чи радів би він, коли б білі перемогли більшовиків, чи навпаки. Що його могло тоді чекати? Павлюк надіявся стати податним інспектором, Кирик мріяв зробитися ісправником, або хоч околочним надзирателем, бо в нього батько й раз околочний. А він, Ілько, мав би знову йти на шахту, знову коногоном, може забойщиком. Так це він матиме і при більшовиках, коли захоче, тільки буде працювати не по дванадцять годин, а по шість і не на пана, а на себе. Почуття помети, яким він палахкотів до батька, до Гната Убогого, до Марусі за цей час розвіялось. Він би тепер уже, мабуть, не вистрелив у батька, хочби й трапилась нагода. Навпаки, йому навіть приємно було чути, що білі бояться Гордя Байди. А від думки про Марусю у нього тоскно завмирало серце. У білих йому подобалося, що салдати гарно зодягнені, озуті, добре харчуються і ніби Д нікін для робітників хоче видати якийсь новий закон, що всіх з доволить. Ілько гадав, що коли про це довідаються більшовики, то можливо, й воювати не будуть, а на чомусь помиряться. Він уже про це знає і тому відчуває себе спокійним. Іноді, правда, його становище видається ніби неприродним: усі робітники з більшовиками, а він проти них, але такі думки западати йому в голову стали тільки в останні дні, тоді, ніби рятуючись від них, Ілько говорив до себе, що він не з доброї ж волі пішов. „Що мені, знову треба було йти до червоних, щоб знову розстріляли? А втекти від білих хіба так легко? Тепер уже й ці розстріляють, коли ввіймають“. Заприятелювавши з телефоністами, Ілько поступово почав перейматися їх настроями. Коли Павлюк, почувши, що у червоних з'явилися літаки, насупив

брови, він теж відчув якусь невиразну тривогу і собі насупився. Коли рознеслася чутка, що скоро прибудуть і до них на фронт із Англії аеропляни й важка артилерія, Павлюк зрадів. Ількові теж стало весело, але тільки подумав „проти кого?“ і вже стало ніби лячно.

— А звідкіля ми довідуємося, що робиться в червоних, ну от що літаки прибули, панцерники?

— Що ж ти думаєш, у нас там немає своїх чи що? Адже у них служать колишні царські офіцери, наприклад, мій двоюрідний брат н чальником штаба в них.

— І передає?

— Е такі, що й передають!,

— Секрети?

— Навіть такі, що тільки комісари їхні знають!

— І ти чув?

— Дурепи, що ж вони по нашому телефонів передають, чи що. Підеш у штаб чергувати, і ти може почувеш. Раз ціла бригада наша врятувалася, тільки тому, що хтось попередив звідти.

Полк підходив уже до Долинського і вони, відчуваючи приємне хвилювання, почали чепуритися. Ілько, не цілком поділяючи радість од перемоги над червоними, завжди приємно хвилювався від урочистих зустрічів. Тоді грала музика, на вулицях було багато панночок і він не раз ловив на собі закохані погляди, від яких солодко вистукувало серце. В'їзд у великі міста чи слободи був для нього приємним святом. Така зустріч мала бути й зараз, бо попереду вже греміла мідними трубами полкова оркестра. Під командирами, увішаними хрестами, гарцювали коні, салдати вдарили підощвами об кіння і полк, як поїзд у тунелі, загуркотів по вузькій вулиці міста. Мов коні перед атакою, Павлюк і Ілько теж напружилися на своїй сидюшці. Можливо, кожен із них думав бути найбільш примітним у колоні і, готовий приймати подяку від вдячного населення, розчулено, з поблажливою посмішкою на устах озирався по боках. Навіть похмурий Кирик витяг свою довгу шию і на вугреватому обличчі відобразив щось подібне до усмішки. По вулиці тиглися довгі паркани, на які злягали буйні дерева. Довкола будиночків цвів бузок і на білі стіни падала прозора тінь від листя. Сонце багровим клом опускалося до обрію і вся вулиця палахкотіла бузковим прозорим полум'ям. Квіти вже розкривали свої пелюстки й голова дурманіла від пахощів.

— Яка краса, от би ще дзвони! — сказав Павлюк, не опускаючи й не повергаючи голови. Проти сонця його кругле обличчя горіло, мов півонія. І говорив він особливо урочисто, н би відповідав уже на привітання населення. Але вікна в усіх будинках були позачиняні на віконниці, у дворах тільки цявкали стривожені собаки та де-не-де на парканах

сиділа верхи замурзана дівтора. Захоплена з такого виду-вища, вона прикладала до вицвілих на сонці голів куці ручки й кричала:

— Честь... благородіє, честь!

Об шибки, пофарбовані заходом сонця, задзвеніла пісня:

„Соловей, соловей пташечка,
Канарєчка жалобно поють...“

Од голови й до хвоста колони пісня гойдалася, ніби на хвилях.

„Гей, Дуня, Дуня — я,
Дуня ягідка моя...“

Кожен із салдатів переживав піднесення, можливо і вони, як Павлюк, були упевнені, що всі погляди будуть звернуті тільки на них і тому співали всі роги й співали загонисто, голосно й проникливо:

„Пише, пише цар турецький,
Пише бєлому царю...“

Діти підхоплювали пісні і, мов разки дзвіночків, підвішених на парканах, дзвеніли по боках колони:

„Гей, Дуня, Дуня — я,
„Канарєчка... моя...“

— Честь... Благородіє, честь!

У Павлюка від хвилювання дрижали й потіли пухнати руки, а очі, затуманені насолодою, зовсім стулились і ледь блищали крізь щілинки. Проте будинки навіть і в центрі міста все ще не виявляли радості й залишалися мовчазними. Тільки з соборної огради вийшов назустріч із хрестом і кропилом піп у церковних ризах. Біля нього, ніби рештки розбитого полку, топталася декілька збентежених лисих громадян з лавцюжками на животах та з десятків чорних, як мухи, і таких же в'їдливих перестарілих жінок.

Командир полку з такої зустрічі був ображений. Він навіть не зупинився перед хрестом і замість молитви процідив крізь зуби:

— От де їхнє гніздо!

Ці слова хутко перелетіли од голови колони до хвоста і салдати теж образились.

Полк у Долинському мав відпочивати декілька день, тому від школи по парканах в різні кінці потяглися чорні волоски телефонних дротів. Перевіряючи лінію до штабу батальйону, Ілько на глинищах помітив купку салдатів. Вони ніби борюкались. Між ними хтось кричав; але голосом, який зовсім не походив на жарти. Ілько випустив з рук дрот і че-

рез бур'яни перебіг до салдатів. Їх було четверо, а на землі, накриваючи руками голову, лежав скопюрбившись п'ятий. Він був у засмальцovanому піджаку; поруч валялася така ж засмальцьована кепка. Салдатам мабуть набридло вже частувати його нісками чобіт і один, оскаливши зуби, вдарив прикладом у бік. Чоловік відняв руки від голови, схопився за бік і, глухо стогнучи, зав'юнився мов насаджений на гачок черв'як.

Ілько не знав провини цього чоловіка, але бачив, що це звичайний робітник. Йому навіть це довгасте жилаве обличчя видалося ніби знайомим. Він згадав, як пороли козаки шахтарів, як бив його начальник варті Кіт-Котенко і кров нагло ударила в лице.

— Завіщо ви його б'єте?

Салдати озирнулися. Головаті, з тупими невиразними обличчями, із мстивими вогниками у очах вони нічим не відзнялися від тих, що були у варті і в красновських козаках. Його розгніваний вигляд спантеличив салдатів.

— А ти хто такий, що заступаєшся за більшовицького агента?

— Він нас, може, продає!

Чого йому ховатись у глинищі?

Робітник поспробував підвести голову.

— Я ж на роботу поспішав. Справтеся на заводі!

Салдат ткнув чоботом.

— На роботу? Знаємо, що ви тепер робите на заводах!

— Хто з тобою ще працює?

— Мовчиш!

— Бреше, у мене скаже те, чого й не знав: я йому усі кишкки випустю!

Бачучи, що він нічим не зможе допомогти робітникові, а на себе може стягти підозру, Ілько позадкував на стежку, по якій тягся телефонний дріт. Почуття ніби особистої образи лягло каменем йому на серце. За якийсь місяць він уже встиг надивитися найогидніших знущань над населенням. Робили це і салдати, і офіцери в однаковій мірі. І з кожним новим випадком йому ставало сумніше. От і три дні тому, салдати на постої, забавляючись, витягли на майдан єврея. Це був підсліпуватий кравець. Вони збили з носа йому окуляри і заставили угадувати:

— Що ти бачиш на дорозі?

— Не вгадаєш, будеш танцювати!

Попереду стояла телефонна бідка, запряжена конякою. Худий кошавий кравець з вищипаною борідкою, з булька-тими каламутними очима, роковано томився тоскою. Його бліді губи даремно пробували посміхнутися.

— Хіба ви саме не бачите, що то сгоїть?

— Ти не крути хвостом!

— А то пейси повириваємо!

Позаду кравця стояла з дитиною на руках розпатлана в засмальцьованому капоті його дружина. Вона оберталася то в один бік, то в другий бік і моногонно охала:

— Ну, скажи їм — кінь!

Кравець посміхнувся із її наївних хитрощів.

— Хіба я не бачу, що то кінь.

— Кінь? Ану підійди ближче!

Кравця похали в плечі до бідки. Салдат узяв коняку за хвіст і відвів його убік.

— Ближче, ближче, ну, ще ближче!

Кравцеву голову вже тримали в руках і силою пригинали до коняки. По худому напруженому його обличчю пробігали нервові корчі. Салдати задоволені з такої витівки, сміялися на все горло. Коли підійшов офіцер і довідався про причину таких веселощів, він теж засміявся. Заохочені салдати, бажаючи ще більше потішити командира, тепер вигадували один з-перед одного:

— Не вгадав, пане полковнику, не вгадав!

— Кобила, а не кінь, пане підполковнику.

— Оригінально!

— Тепер нехай перехреститься.

— І приложиться до того місця, куди заглядав!

Офіцер поблажливо поляскав салдата по плечу: його приємно розважили і ніякої шкоди не зробили євреєві.

— Оригінально!

Ілько напочатку й собі загорівся азартом до такої оригінальної гри. Йому, як і іншим, було весело, забавно, але побачивши, як кравцеве обличчя, виснажене працею, перекривилось не від страху, а від образи, він, Ілько, втратив охоту до такої забави і губи із посмішки розтяглися в кислу гримасу. Тепер били смертним боем робітника, може тільки за те, що співчуває більшовикам.

— А кому ж робітник буде співчувати? — подумав про себе Ілько: — отаким розбишакам, як оці, та тим, що знущались із кравця, а потім спалили йому й хату? — Ілько мимоволі почував, що є в цьому і його провина, що він цим розбишакам теж допомагає. „А довідійся вони, хто я, і зо мною так зроблять“. — Своє прикре становище Ілько відчув особливо вразливо сьогодні. Біля стежки чорніла кругла, завбільшки з діжку, яма. З неї напевно брали пісок. Повертаючись назад по лінії, Ілько стрибнув через цю чорну яму й побачив біля неї засмальцьований піджак. Тоді він зирнув у яму. Звідти випиналася гола хрящувата спина, замазана кров'ю. По стежці черідкою віддалялося четверо салдатів. Ілько підняв із землі піджак. Те, що ця людина видалася йому ніби знайомою, заставило Ілька пошарити по кишенях, в яких могла бути його розрахункова книжка. Але замість книжки, він знайшов за

дкладкою потертий конверт, на конверті були олівцем на-
рипані тільки якісь цифри. Він був незаклеєний і Ілько ви-
няв із середини щось схоже на листи. Скорше це було дві
записки, написані теж олівцем. Ілько обернув їх до червоного
покрою і почав розбирати бліді слова:

„25-IV-1919 р.

„Я живий і здоровий і знаходжусь у Юр'івці в тюрмі,
і дуже прошу привезти мені білизни й одіяло, бо у
льошу тут собачий холод, а також і голод, то купіть
хліба, просіть передати мені, дуже прошу з одержанням
листа поспішити привезти мені білизни, ато воші з'їдять—
не міняючи білизни, — а з тим і до побачення. Розкажи
про це родичам Ваш

Максим Мостовий“.

Ілько затаїв дух, протер очі, вище підняв записку —
„Максим Мостовий“. Так, немає сумніву — Максим Мостовий.
Значи й уже схопили і його і тепер він звертається із в'яз-
ниці до когось із листами. Може до брата, може тому й ви-
далось його обличчя ніби знайоме? Він поклав наверх другу
записку.

„30-IV-1919 р.

„Заарештований і ув'язнений 17 квітня — обвинува-
чують у більшовизмі, ведеться слідство, а 26 об'явили,
що віддають до воєнно-полевого суду, а 28 визвали на
суд, який вирік мені смергну кару через розстріл. А
тому прощайтесь, нічого вже не треба, все скінчено: і
письмо і життя. Одне тільки заспокоює — умираю за
світле соціалістичне майбутнє.

Максим Мостовий“.

Внизу була ще дописка:

„Передай батькам і жінці, нехай простять мене, що
причинив їм нещастя.

Люблячий їх син і чоловік Максим“.

Спуistoшений Ілько стояв на стежці серед глинища і без-
думно дивився на білі клаптики. На звороті одного було ще
якесь слово, можливо, прізвище саме цієї людини, що її
сина зігнута в дугу, випиналася із чорної ями, але на землю
спускалися сутінки й прочитати цього слова він уже не міг.

и а п е р е л о м і

Сьогодні почуття тоски було особливо болісне. Ілько не
міг уже позбутися його так легко, як раніше. Воно затопило,
мов ніч затоплює гори. При світлі лампи на одній із записок
Максима Мостового він розібрав прізвище Федора Гливкого,
того самого товариша Гливкого, що в Каїнівці був першим

головою ревкому. Він виступив із Калинівки разом із Климом, коли Ілько почав його пригадувати, тоді тільки зрозуміло чому робітникове обличчя там на глинищах видалось йому знайоме. Ілько почав пригадувати й інших, кого знав у Калинівці, і серце тоскно защемило. Їх усіх мов би захопила якась страшна повінь і змила з землі. Тільки він один здиждюко втік від цієї повені і тепер танцює на Калинівських кладовищі. Ілька затіпала пропасниця, ніби він голий вискочив із лазні на студений вітер. Про те, щоб перебігти назад до червоних Ілько пробував уже думати не раз, але завжди заходив у той же самий тупець. „Чому він опинився у білих, чому зразу не втік від них, нарешті, чого ж він тікав партизанського загону?“ — допитував він сам себе і ниточка хутко доходила до клубочка: його знов поведуть розстрілявати до шурфу.

Чим більше збігало днів, тим тугіше зтягувався над ним вузлик, тим трудніше було знайти вихід із цього темного закутка. Часом йому вдавалось про все це забути, навіть разом із Павлюком радіти з перемог над червоними, він радився з спортсменами, але сьогодні у нього ніби щось урвалось усередині і тоска затопила його з головою.

Ілько надаремне заплющував очі, заснути він не міг. Він лежав з відкритими очима й марив: увесь час ввижалася кругла яма на глинищах. Попереду в неї пхали кравця, а він їм тикав в руки наказ головнокомандувача „збройними силами півдня Росії“ про заведення правного ладу; потім пхали у яму товариша Гливкого. Він теж показував їм на наказ про громадянську свободу. Але салдати з наказів скрутили цигарки, а їх обох живцем запхнули в одну яму і хрищата спина Гливкого випиналась із неї дугою. Третім ніби почали заганяти його, Ілька, і вже не в яму, а в шурф. Він зомлів, а коли розплющив очі, над ним стояв косоокий розвідач Удалов і тормосив за плечі.

Удалов приніс жареної риби, пляшку горілки, хліба й банку варення. Ілько здивувався: таких страв у крамниці він не міг дістати. Удалов пояснив сам:—

— Чого баньки витріщаєш. Офіцерам можна, а нам не можна? Прийшов до зубного лікаря, вийняв пушку і говорю: „Шамать“. Раз людина не грабує, а просить, чого їй не дати... А це вроді, як чисте золото. Ти можеш розумітися на цьому?— І він потрусив на долоні чимсь похжим на разок золотих зубів порожніх усередині.

Ілько ліг спати не вечерявши, проте зараз відвернувся до стінки й промимрив:

— Сам жери!

Удалов, мабуть, бачив, що й сам справиться з вечерею і більше його не присолашав, але під ранок Ілько знову прокинувся від реготу. Удалов сидів уже з Кириком і виливав

у шклянку рештки горілки. Обидва вони дивилися на нього помутнілими очима й реготалися:

— Розкажи, що тобі снилося?

— Як на сповіді, ей-ей!

— Тебе Байда розстрілював чи що?

Ілько з просоння нічого не зрозумів і хотів знову одвернутися до стінки, але Кирик перекинув його на спину.

— Ні, ти розкажи по порядку: хто тебе розстрілював, за віщо?

— Ти хіба шахтар? Чого ти шахту згадував?

Ілько насторожився.

— Не вигадуйте!

— Ти може й справді шахтар? — допитувався косоокий Удалов. — Тоді заспівай нам: „А в шахтьора шуба длінна, а з-під шуби тето видно...“ і він вульгарним рухом ляпнув його нижче живота.

— Як же ти попав у добровільці? — уже з нотками справжнього допиту випитував Кирик.

— Одчепись! — визвірився на нього Ілько, відчуваючи переполох.

— Скажи, тоді відчеплюсь. Може ти якийнебудь більшовик підсланий.

— Чого ти не хочеш з нами пити? — у тон Кирикові вторив уже й Удалов. — Ідейний, партейний. А я, думаєш, не ідейний? Може я теж хочу бути офіцером? От приведу такого партейного в контррозвідку, одержу хрест і матиму право на офіцера.

Ілько зривався на ноги й вийшов із хати. Такий допит хоч і з п'яного язика вчинили йому вперше.

Надворі сходило сонце, на травах лежала срібляста роса, пташки заклопотано щебетали у лисгі. Крізь зелені кущі вимальовувався у Матіївці чорними будівлями бездиханний завод, а з півночі долітала артилерійна канонада. Можливо, саме там бився їхній калинівський партизанський загін. Щоб не попадатися на очі Кирикові й Удалову, доки вони просяться, Ілько завернув у садок. До нього завивав куценким хвостиком маленький рудий песик, але Ілько не звернув на нього уваги: йому не виходило з голови базікання Удалова і, ніби огризаячися від нього, він ішов і говорив: „Ну й ідейний, а може й партейний, уже ж не стану так знущатися над людьми, як ви. Шахтар, шахтар... Ну, й шахтар. Шахтарі чесні робітники, вони захищають своєю кров'ю Донбас, а ви... ви...“ — Ілько не міг зразу підібрати відповідного слова і видивився на песика. Зраділий песик став на задні лапки і дивився на нього не моргаючи вороними, схожими на буси, очима. — „А ви — бандити! От хто ви“ — знайшов нарешті він погрібне слово для характеристики білої армії, і повторив його декілька раз — „Бандити, бандити, справжні бандити!“

Коли траплялась хоч маленька перемога на фронті, телефоністи довідувалися про це першими. Вони мали звичку ділитися новинами з своїми сусідами і за якихось п'ять хвилин про це знав не тільки батальйон, полк чи бригада, а навіть уся дивізія. В такий спосіб Ілько довідався, що „партизанський загін Гордія Байди хотів прорватися до червоних на ділянці нашої бригади, але після жорстокого бою мусив одійти на захід“. Ця звістка знову навернула його думки до втечі. Тепер він більше ні про що інше думати не міг. А не знаходячи виходу з такого безглуздового становища, сидів біля телефона напуганий, як сич. Сині його очі тепер дивилися, ніби не помічаючи нічого довкола, кутики губ опустилися, навіть рожеві щоки зблідли.

— Занедужав чи що? — спочутливо запитав його Павлюк.

— То йому після вчорашніх снів, — буркнув косоокий Удалов. З похмілля очі в нього були червоні, чуб стояв сторчма і дві соломинки звисали з нього аж на ніс. Удалов щось записував до себе в записну книжечку з чорними палітурками і знову спитав: — Ти скажи, це усім ідейним такі сні сняться?

Ілько здригнувся. Він гадав, що косоокий Удалов встиг уже забути свої п'яні теревені, але тепер видно було, що він про нього щось думав. Може навіть стежить за ним, щоб на ньому заробити собі хреста. Почуття страху перед цим жорстоким і злим салдафоном почало підкрадатися до Ілька. Колись розчулений Удалов признався, що його дружина, учителька з сільської школи, втекла з комісаром. З того часу він своїми руками задушив десять більшовиків і ненавидить усіх „ідейних“.

Щоб уникнути розмови у Удаловим, Ілько схопив телефонограму про нестачу набоїв у кульружпарку й поніс до канцелярії. Телефонограма була тривожна й Ілько прочитав її на ході ще раз. На обличчі в нього проступила якась думка, воно навіть трохи повеселішало: набоїв не було вже другий день. А коли їх не привезуть і сьогодні, то може бути... Що може бути, Ілько вголос цього не висловив. Проте напевно мав якусь думку і не для того, щоб розповісти її Удалову. Його він, коли повернувся назад, уже не застав. Не було в кімнаті й інших телефоністів, зате лежала на столі таємнича записна книжка Удалова до якої він майже щодня щось записував. Ілько був певний, що там має бути і про нього і тому він кинувся на книжку в цератових палітурках, мов рябець на голуба.

Записи Удалов робив олівцем. Між червоними смужками ставив число, далі місяць, а потім і розповідь:

„27 квітня... Вагоч був повен бакалії: пряників, цукерок, тарані, горіхів, урюку й миндалю. Хапали все,

що попадалось. Семеро наших натріскались гіркого миндалю і чуть не дали дуба. Я навчив, як закласти в рот два пальці. Шестеро вирвали і zostались живі, а Хлюпкін, із нашої команди, не захотів і кикнув.

Нашому ротному Ординському дав дві банки монпансе.

30 квітня... Захопили всьой батальйон червоних у плен. Комуністам одрізали вуха, викололи очі, роздягли і голих пустили назад. Четверо окачурилося ще в селі, а п'ятий десь под вся. Мабуть, комісар.

12 травня... Боевий наш ротний. Розвалили в одної хохлушки набоями хату і вбили у хліві теличку. Прийшла до нього хохлушка й просить: „Хоч чимнебудь допоможіть“. А раніше! Капітан Ординський наказав забрати в неї цю теличку і вкинути в ротний казан. „Більше, каже, нічим допомогти не можу“. Потім я за неї підписав рахунок на сто карбованців, ніби за видані їй гроші.

14 травня... Назбирав керенками, думськими й советами тисяч п'янадицять і пропали: в казначействі на них тепер ставлять стішок:

Обманули комиссары
Кучу денег надавали
А теперь за эти знаки
Ты не купиш и собаки.

Полеміческі составлено в рифму. Тепер буду тільки золото збирати.

17 травня... На фронті наступив тріскучий перелом.

19 травня... До команди телефоністів прислали якогось шмаркача...

Ілько навіть почервонів. Це вже стосувалося напевне його, але даліше прочитати він не встиг. Удалов повертався до хати. За ним слідом прийшов і Павлюк. Він ходив до штабу полку і приніс звідти тривожні чутки, ніби калинівський партизанський загін зовсім не проривався через фронт, а гасе десь близько біля Матіївки, ніби навіть уже одрізав обози нашої бригади. Десь у бік Єнакієво дійсно чути було сильну канонаду і ружейну стрілянину, але обози там не могли бути, вони напевно мали стояти десь даліше від фронту. Взагалі сьогодні повітря чомусь було особливо насичене тривогою, можливо, спричинялася до цього нехватка набойів у куль-ружпарку.

Вайлуватий Павлюк був не тільки великий мрійник, а ще й не менший боягуз. Він, як казав, „до смерти боявся смерти“. Після цих чуток ходив збентежений, готовий першим зняти паніку і когось лаяв. Ілько зацікавився, хто міг його так розгнівати.

— Ти ж розумієш, Ільку. У нас були певні відомості, коли і в якому місці червоні чекали зустрітися з партизанським загonom. Ми звичайно кинули туди цілий полк, щоб тільки не дати їм з'єднатися. «Байда замість фронту прийшов на те місце, де був полк, і забрав наші обози. Значить, інформація була неправильна, а ще скоріше провокаційна і наші йолопи на неї піймалися.

— Значить, сведения несвоевременно правильні? — притишено запитав Ілько. — Хто ж міг про це знати?

Павлюк поза іншими своїми властивостями мав ще й балакучу вдачу. Старший від Ілька тільки на два роки він всетаки ставився до нього ще як до юнца і, навіть розповідаючи військові таємниці, мабуть, гадав, що той із них напевно зрозуміє не все. А Павлюкові таємниці були завжди самі певні, бо добував він їх од сього начальника контррозвідки рудого капітана, що ніби доводився йому рідним дядьком. Удалов, забравши свою записну книжку, знову пішов і тому Павлюк міг тепер говорити, навіть не притишуючи голосу.

— Хто б міг знати? А там пся крєв один. Хочє, мабуть, замолити перед нами свої гріхи, що служить у червоних.

— Який пся крєв?

Таку лайку Ілько чув у себе на шахті й поспішив допомогти Павлюкові.

— Поляк?

Але Павлюк, мабуть зрозумівши, що бовкнув більше, ніж можна було, почав задкувати:

— Може я тільки так думаю. Може він і нашим і вашим!

— Ти колись казав, що звичайний салдат на це не годиться, не знає всіх плянів.

— Авжеж. Це тільки в штабі треба сидіти.

— Батальйона?

— Що то за штаб? У полку або в бригаді, тоді й користь можеш принести.

— Як саме? — допитувався Ілько. У нього в голові над цим уже запрацювала думка. Вона ніби показувала йому вихід із того тупця, в який Ілько упирався кожен раз, коли починав роздумувати про втечу. — Як можна принести користь? — уже з поширеними очима допитувався він.

— Ну, наприклад, сповістити, які прибувають частини, де розташувалися, на яких станціях склади амуніції, куди готують наступ. Мало хіба є можливостей. Для ворога важко знати кожну дрібницю.

— А отого пся крева, чи як його прізвище, простили б у нас, коли б він перебіг?

— Ще й нагородити можуть. Від одної звістки можна цілу баталію виграти.

У Ілька голова тепер запрацювала, мов пущений на вс заставки млин. Він раптом побачив вихід. Тепер уже знав з

ім треба утікати, щоб заслужити за свою зраду помилування, щоб справді прислужитися Червоній армії, більшовикам, усім обітникам. Од радости, що враз сповчила йому груди, заискрилися очі. Шумно зідхнувши, він вдячно подивився на Павлюка, аби той розповів чудесну казку. Ілько навіть бачив уже, як завдяки йому червоні починають нищити цілі полки білих, кенуть їх до Озівського моря і топлять усіх у воді. Він буде найбільший герой, а Павлюка втоплять разом з іншими. Павлюка йому було шкода і в подяку за те, що тільки завдяки його науці будуть знищені білі, Ілько тут же вирішив знайти спосіб врятувати й Павлюка: може, наприклад, сказати, щоб тікав додому, або, коли не буде боятися, то щоб тікав разом з ним до червоних.

Переміна настрою в Ілька не заховалася від Павлюка, але гадаючи, що це він запалив у ньому відвагу і що Ілько тепер горить справжнім патріотизмом, Павлюк поблажливо погладив його по спині:

— Багато, Ільку, є способів прислужитися своїй батьківщині, аби було бажання. А візьмемо Москву, Росія не забуде то і героїв. От коли вже на лухаємося дзвонів!

Бажання у Ілька тепер було стільки, що коли б довідався про це охочий до хрестів Удалов, то він би отримав нагороду скоріше, ніж гадав.

Під вікнами давно вже стояв якийсь гармидер. Павлюк викирнув і поморщився. Ілько висунув голову й собі. Перед дверима до ротної канцелярії збиралися жінки. Вони були чимсь стривожені і намагалися, щоб вартовий пропустив їх до капітана Орлинського.

— Може він і не знає, що ви сукини сини, витворюєте? — перещала напосідлива, ошпарена своїм потом жінка, схожа на тих, що зустрічали полк з образами біля церкви.

Вартовий загрожував двері рушницею.

— На більшовиків, мабуть, не скаржилися.

— Хіба більшовики, хоч і не нашої віри, робили таке?

— З м'ясом у дигини виривати сережки!

— У мене в скрині були під трьома замками і то, анехтеми, витягли, усі замки покрутили!

— А ти не замикай! — огризався вартовий.

— Салдатику, миленький, — хватала його за руки жінка, вся в сльозах і капелюшку, що повзав по голові, — куди направляють заарештованих, не з простих — він при конторі служив?

— Туди, куди Макар телят не гонить. Мабуть, більшовикам служив?

— Я з вами, як з благородним, а ви мені неприлічності говорите. Він у офіцерах був і по случаю хворої ноги не міг явитися до воїнського. Тепер його арештували.

— Шкода. Такого на місті треба б упокоїти!

— Як робочого, так не жаліють! — вставила ображено одна жінка. Вона стояла осторонь, ніби наперед знаючи, що при цій владі для неї місце буде тільки останнє.

Заскiмлив зумер і Ілько пішов до телефону. По телефонi йшла перевiрка, а мiж нею передавалися новини. Ілько вiдповi на перевiрочний виклик і почав прислухатися до балачок, що сновигали по дротах, мов човник на ткацькому варстатi. Десь хтось розповiдавав, що у них видали консервоване молоко, привезене з Англії. Балачки переривали трiскотнявою пострiлiв, чути було кулет. „Де це стрiляють, Макиша? — На лiвому фланз розвiдку помітили. — А у вас як? — Затихло вже. Насилу ноги унесли. — Чому? — Правiше трохи на участку першої роти Байда прорвався до червоних. Пiвроти погнав попереду себе, а решту, мабуть, перебив. Я й черевикiв вiдбiг, так утiкали. Аж на другiй шахтi опинилися...“

Дослухати до кiнця помiшав Павлюк; вiн помітив на Ілько вому обличчi широку посмiшку, знятi дугами догори брови і дико витрiщенi очi й перехопив у свої рiuki телефонну трубку.

— Що там..? Цiлi ворота, хоч полк уганяй, — повторював вiн шепотом, — мабуть вас сьогоднi поженуть.. Нiчого не розумiю. Що ти чув?

— Партизанський загiн прорвався до червоних.

— Де?

— На участку першої роти. А сусiдня втекла аж на якусь другу шахту.

— І тепер ворота? — Павлюк остовпiв.

Фронт пiд час громадянської вiйни утворювався не iз суцiльної лiвiї шанцiв та ще заплетених дротами в декiлька рядiв, як було за iмперiалiстичної вiйни, а з низки зайнятих мiст чи iнших стратегiчних пунктiв на сднiй по можливостi лiвiї. Такими пунктami були переважно вузлові станцiї і ближчi до них села, мiста і заводи з виселками. За околицьною мiсцевiстю велося тiльки стеження через розвiдку. Тому рiзні „обходи“, „заходи“ і „прориви“ фронту були явищем досить поширеним. Коли ж були ще такi сприятливі умови, як знищення цiлої роти, то Павлюк мав усi пiдстави розпочинати панiку.

— Це напевно нас і пошлють затикати дiрку!

— Про це вiн і казав.

— А з чого ж ти радiєш. Ти, мабуть, брешеш?

На обличчi у Ілька все ще вигравала радiсть. Нiби вiн щойно почув звiстку про Марусю. Одну мить Ілько хотiв уже розповiсти Павлюкови, чого йому стало весело, і що вiн хоче зробити, але неупевнений ще в правдивостi чутокi Ілько доки що попробував замести слiди і сказав:

— Значить, Байди нам тепер нема чого боятися.

Павлюк вибачливо кивнув круглим пiдборiддям.

— Тепер може ще гiрше бути.

Він не помилився: уже за якісь чверть години полкові було наказано збиратися на фронт. Ілько побіг мотати на скалку свої дроти. По вулицях метушливо скакали вершники, у дворах похапцем запрягалися вози, розвідачі силоміць гнали попереду селянські підводи, піхота ладнала для походу на собі амуніцію, а обивателі виявляли свій настрій сполоханими викриками: З тих дворів, де счинявся крик, салдати не виходили, а вибігали і поспішно ховали щось у торби, коли це було не порося або курка. З боку Х: нженкового почали тріщати постріли. Від штабу полку зірвався вантажник і, знявши куряву, погнав у той бік. В ньому розмахували рушницями салдати. Ілько що не знав, що саме творилося за містом, він тільки бачив, що в місті заходила уже якась тривога. Люди зашамоталися, мов на пожежі. Нагло над головою захурчав набій і, брязнувши серед будинків, зняв стовп чорного диму. На вулицях счинилася паніка: бігли солдати, з дворів виверталися підводи, вони гнали попереду в один бік, потім завернули і чвалом помчали в інший, в будинках загрюкали в конниці, по різних кутках затріщали розрізнені постріли. Ілько жвавіше завертів свою скалку. Вона висіла в нього на животі і вуркотіла, мов зіпсута шарманка. На ганок у штабі полку прийшов командир — полковник схожий на цісаря Франца Йосифа, біля нього метушилися офіцери, вони вискакували на коней, піднімали їх на чвал і зникали. Декілька кон й під сідлами вертілося ще в руках ординарців перед ганком і нервово трогали копитами камінь. Перестрілка збільшувалась. Гарматні набой настирливо нащупували центр. Із завулку виринула купка людей. Вона була оточена верхівцями. Один із них під'їхав до полковника і поспішно відрапортував:

— Пане полковнику, більшовиків спіймали!

В колі верхівців перед топталось душ десять робітників. Вони не то дивувалися, не то обурювалися, що до них присікалися ці салдати і криво посміхалися до себе.

— Чого вигадуєш!

— Ви що ж? — визвірився на них полковник, незадоволений, що його затримували. — Ви що ж?

— Ми робітники з заводу, пане полковнику.

— Ішли на роботу.

— На яку роботу?

— Червоним допомагати, пане полковнику! — пояснював вершник у наплечниках ефрейтора.

— Це ті, що плескали в ладощки на мітингах! — додав другий вершник.

— Завод стоїть, а ви шляєтесь?

— Ми готуємо...

— Повстання?

— До пуску завод.

— В контррозвідку! — і полковник задріботів по східцях.

— Вийхала вже контррозвідка, пане полковнику.

Полковник озирнув околиці і його погляд на хвилинку затримався на глинищах. Глянувши ще раз сторч на робітників, ніби хотів на них гавкнути, він роздратовано махнув рукою до глинища.

— Давай коня!

Робітників виштовхали на дорогу. Десь узявся Удалов. У нього збуджено горіли косі очі.

— Ребята, я на це діло майстер! — і поскакав услід за купкою робітників, яких уже гнали на глинища.

Ілько, облитий холодним потом, уже не знімав, а обривав дрого. В голові крутилися, шукаючи мотиву, щоб вирватись уголос, слова: „обрізали вуха, викололи очі, роздягли й пустили... Обрізали вуха, викололи очі...“ Ці слова з записної книжки Удалова він ніби намотував на скалку замість дроту, який уже підводив його до ротної канцелярії. Перед ганком стояла бідка і Павлюк панічно кидав у ню телефонні апарати й скалки. Страх розпі'яв йому очі на лобі.

— Скоріше, Баканів, скоріше.

— Що трапилось?

— Червоні прорвалися! Я ж казав. Знімай у канцелярії!

Ілько за дротом ускочив у приміщення школи. Сиротливо стояли пошарпані столи, на підлозі під ногами шаруділи розхристані папери перемішані з грудками розтоптаной крейди, нею засліджені були всі підлоги. З чорного цвяху в стіні звисав обірваний кінець дроту й тихо коливався.

Порожні кімнати школи з навстіж повідчиняними вікнами й дверима лякали тепер своєю глухою тишею. За вікнами заходив вечір і білі стіни рожевіли відблиском зорі. Тільки шкільна таблиця хмурою плямою чорніла на стіні. Ілько, заряджений загальним настроєм, відчував потребу щось вчинити таке, щоб дійшло й до тих, хто після них займає місто. Він схопив грудку крейди і вдарив неї по таблиці. Біля пляма розтрошила чорну латку. Цього було мало. Рука кружляла з крейдою над таблицею: хотілось залишити по собі якийсь більш виразний слід і він почав виводити незграбні, як стоптані чукі, літери. В голові не переставали одбивати такт слова: „обрізали вуха, викололи очі...“ Тепер вони через руку, черз крейду слалися по таблиці. Раптом Ілько зупинився. Зараз був якраз момент, якого він вичікував. Він простяг руку до таблиці, але керований, мабуть, обережністю вскочив до другої кімнати і на рудій фільонці дверей почав писати. Виходило не те, чого він хотів, і рукав стирав уже третє слово, аж нарешті не зосталось:

„Вони бандити і не мають набоїв“.

В ту хвилину, коли він поставив крапку, до кімнати зайшов з очима налятими кров'ю, мов п'яний, Удалов. Ілько інстинктивно відхилив половинку дверей до стіни, але, при-

скаючи, що Удалов бачив його у вікно, мов тигр перед
мишкою затаїв дух. Косоокий Удалов тупо, може й не по-
чаючи його, подивився довкола, потім збив ногами затоп-
аний папір і, згрібши його в оберемок, пішов на двір.

Ілько не міг сказати, якими почуттями й міркуваннями
крутився в той момент, але, почувши, що його сердито й
нічно гукає Павлюк, замість дверей, вистрибнув через вікно
в садок. К оків за десять стояв хлівець. Гнаний підсвідомою
умкою, Ілько забіг за хлівець, розстебнув штани і присів,
ніби враз захворівши на живіт. Звідси він бачив, як Удалов
перед двором смажив над вогнем живу ще в пір'ї курку. По
школі бігав Павлюк і все ще гукав на нього. Потім, мабуть,
умілаючи від паніки, Павлюк вскочив у бідку і вона зацо-
котіла під школи. Ілько по-під стінкою прошмигнув у хлівець
і забігся в темний куток. Тепер він уже знав ясно, чому не
побіг за Павлюком. Зараз він має чим прислужитися черво-
ним і буде чекати, доки вони не вст плять у місто. Тоді він
вилізе із цього закапелку, піде в штаб і скаже, що уже два
дні, як не підвозять набоїв, розкаже, як ці бандити розстрі-
люють робітників без ніякої причини. І йому простять усі
його провини. Громихання возів по бруку поступово завми-
гло, стихав поступово й гомін, тільки стрілянина все ще
піднілась за містом, але помітно віддалялась у бік Матіївки.
Ілько ще далі засунувся в куток. Він увесь нервово ті-
пався, хоч чув, як уже й Удалов на своєму коні покладав
підковами. Тепер він zostався сам, мабуть на все місто, в якому
напала вже могильна тиша, і вона видалась Ількові страшні-
шою за громову канонаду. Люди ніби захлинулися останнім
віддиханням і з широко одкритими очима чекали на перший
постріл уже авангарду, що має розстріляти цю моторошну
тишу. Ілько весь обернувся в слух, в голові вистукували
молоточки, а запалений мозок горів у пропасниці від думки,
як його зустрінуть червоні. „А може це не червона армія,
а калинівські партизани?“ — несподівано спало йому на думку.
Адже про з'єднання їх з Червоною армією він чув тільки ба-
лачки. Павлюк теж чув балачки, що цей загін ніби деє близько.

Од цієї думки Ількові зробилося моторошно. До калинів-
ських партизанив повертатися йому було неможливо. Він по-
вернеться тільки до Червоної армії і принесе їй таємні відомо-
сті. Але раз порушена думка, мов вода у шпаринку,
точилась уже далі без перестанку. Ількові починало вже
здаватися, що відомості про наблі не є такі важливі, а сьо-
годні, може трапитись, їх прив зуть, тоді він стане перед
червоними просто брехуном. Можуть ще запідозріти, що він
навмисне підсланий б лими... Йому робилося душно, в тем-
ному закапелку вже не вистачало повітря. Ілько витяг уперед
голову і побачив перед дверима того самого песика, з очима
свожими на вороні буси, який покірно вранці служив перед

ним на задніх лапках. Песик з вимазаним у дьоготь боком понюхав повітря, злякано відсахнувся і зацявкав. Ілько більше висунув голову й прицикнув на нього. Песик відбів і задзвенів уже ображено й настирливо. Ілько пошукав чогось небудь під руками. Це цявкання могло привернути чию-будь увагу.

— Цюцю, цюцю, на! — хотів залащити його тихим голосом. Песик прислухався і зайшовся після цього ще чістшим цявканням. У дворі почулися чийсь кроки і здивований голос запитав:

— Тузику, чого ти? — Потім свиснув. Тузик завищав і, все ще цявкаючи, побіг у двір.

Ілько похмурнів. Він опинився, мов злодій на яблуні, під якою стоїть господар. Так Ілько почував себе тільки в дитинстві, коли бувало на вишні його ловив батько. Згадавши батька, він в одну мить прозирнув усю свою коротку путь і тепер уже ясно відчув, що набої його не врятують, бо він уже не тільки злодюжка, а й зрадник. Більше йому в хлівці ні над чим було ворожити і він, спотикаючись об якесь шкільне начиння, виліз на світ. З півночі прогреміли, після тиші, перші постріли. Схопивши скалку з дротом, яку він покинув під хлівцем, Ілько прожогом кинувся на порожню вулицю. На ганку школи з рудим песиком стояв, напевно, вчитель. Він задирав голову, щоб даліше проглянути вулицю в вечірніх сутінках. Побачивши Ілька, здивовано витріщив очі і, мабуть, догадавшись, гукнув:

— Зоставайся, дурню: он червоні вже скакають!

В кінці вулиці, куди кивнув учитель, клубками здіймалася курява. Ілько перехопився через паркан і огородами та садами щодуху погнав навздогін за білими.

куля наздогнала в с т е п у

В штабі полку крім полковника, схожого на цісаря Франца Йосифа, з густими сивими бакирями й голеною бородою, сидів ще рудий капітан. Можливо, це був той самий начальник козотрозвідки, який доводився Павлюкові рідним дядьком, тому Ілько намагався не пропустити з їхньої розмови жодного слова. В полкову команду його перевели тільки три дні тому і він уперше понавчався на чергування. Капітан був веселий і розважав полковника спочатку анекдотами, потім почав розповідати пригоди, яка ніби трапилась десь цими днями. Розповідав капітан майстерно. Ількові здавалося, що він вчитувався з книжки.

— І тересніша історія, паче полковнику.

— Слухаю, слухаю. — Полковник прибрав зручну позу.

— Наш фронт прорвав ув одному місці бандитський загін Байдю. Мабуть, чули про такого? Він ішов на з'єднання з чер-

оними і перед себе погнав усю нашу роту. Звичайно утворився прорив, який мусів затулити резервний полк. Командир полку був, напевно, мнихало і доки зібрався, червоні увійшли в ворога й розвинули наступ, збили резервний полк, той мало штанів і погубив, тікаючи, і стали обходити наш фланг. На другий день це все звичайно ліквідували, навіть ще далше одкинули червоних, але справа не в цьому, а в тому, що невдаха полковник улип у смішну історію. Червоні переслідуючи полк, пустили вперед панцерник. Для обозів примного від цього було мало. Клювали вони його, клювали і рушниць, толку, звичайно, ніякого. Панцерник, розігнаний, враз став. Піхота почала підсовуватися ближче. Стоїть панцерник і мовчить, навіть мотор заглух. Реб'яга у нас хоробрі: підлазять до самого панцерника—мовчить. А, думають, зіпсувався мотор у голубчика. „Ну, вилазьте, червононожки! — кричать їм салдати“. Мовчать у панцернику. „Вилазьте, здавайтеся, сволочи, а ми, мовляв, дамо вже вам боби“. Нарешті чують, кричить хтось з середини бандитським голосом: „Не вилізем!“ — „Чого?“ — „Ви нас перестріляєте. Нехай ваші командири прийдуть, тоді здамося“. Реб'яга шукають командира. Найшли ніби самого полковника. „Так, мовляв, і так, пане полковнику. Спіймали червоний панцерник, мотор зіпсувався і команда в ньому не здається“. Полковник посилав ад'ютанта і наказує зачепити панцерник вантажником і тягти трофеї в обоз. Ад'ютант посилав фельдфебеля, той шофера, а за ним біжить туди мало не весь полк. Під'їхав вантажник і знову до команди: „Здавайтеся, вилазьте!“ Ті сидять із щільно зачиненими люками і знову вимагають командирів. Фельдфебель вважав звичайно себе теж за командира. Обравився. „Чпляй, наказує, до вантажника!“ Причепили і потягли, як kota миші. Салдати обліпили їх довкола густіше, ніж мухи цукор. Вантажник дметься, чохкає мотором, тягне за собою цього слона. Коли це тільки хлоп, хлоп, хлоп—зпрацював мотор і на панцерникові. Чує шофер, його вже ніби за хвіст щось смикає. Він на вжалі, а його назад, він ще дужче на вжалі, а його ще дужче назад. Оглядається, аж на панцерникові враз одчиняються всі люки і як затарабанили, як засокот ли, хто куди, а на той світ звичайно ще більше. Шофер наш дивиться справа погана, не він, а його, як трофея, вже тягнуть, хотів одчепитися. Не тут то було. Якийсь бандит із середини кричить: „Сиди, товаришок, біля керма і правуй добре, ато правцем вигягнешся“. Шофер, звичайно, тільки очима лулає: панцерник не тільки машину, а й його вже до полону тягне.

— Так полковник і попрощався з машиною!

Капітан, чекаючи на вдячну посмішку від полковника, скинув на нього свої булькаті очі, але побачив зовсім інше. Полковник червоний, збентежений, намагаючись не видати

свого настрою, чогось ніби шукав на столі і шумно сопів. Тепер почервонів, став раптом ніби вогняний і без того червоний капітан. Він напевно домислився, що нечаянно розповів полковникові про його ж полк. Щоб якнебудь загладити неприємне враження і ще більше неприємну павзу, капітан враз скинувся:

— Забув, пане полковнику. Вам сердешне привітання від Павла Михайлівни. Чого ви не заглядаєте до них, вона там нудиться сама.

Полковник і собі, бажаючи скоріше забути неприємну історію з панцерником, вирішив схилити балачки на тему, де він не зазнавав поразки.

— Дякую, дякую. А чому — сама, де ж Петро Андрійович?

— Вихіба не чули? Ціла драма, комедія і фарс — усе разом. З ним же трапився маленький грішок, про це довідалася Павла Михайлівна і тепер між ними пробігла сіра кішка.

— Сіра кішка у Петра Андреевича? Бойовий командир!

— Він, пане полковнику, по-бойовому й зробив. Зупинився якось штаб дивізії на рудні і одвели для нього квартиру в інженера. У інженера, виявилось, була гарненька жінка полька. Петро Андрійович і досі, згадуючи її, не може, щоб не зідхнути. За вечерею познайомилися. Вранці він був ще в ліжку, бачить, інженер повз його вікно пішов з двору. Він ковдру з себе і раз-два-три і в спальню...

Ілька покликав до себе зумер телефону і доки він одповів ротному телефоністові, що полковник у штабі, „але сурйозно балакають“, рудий капітан і полковник уже, перекриваючи один одного, заходилися від сміху. У полковника злиняли очі з мішками блискади грайливими вогниками.

— Ну, й що ж, кажіть, кажіть. — Йому нетерпеливилося. Він навіть приставив до вуха коритцем долоню.

— А далі саме пікантне. Простує Петро Андрієвич назад до дверей, а ви ж пам'ятаєте, що прийшов він просто з ліжка, одчиняє двері із спальні і — пасаж: за дверима стоїть інженер.

— Муж? — витріщив очі полковник.

— Законний, пане полковнику.

— А Петро Андрієвич у негліже? Чому ж він не надів... Ні, я хочу спитати, як же вони розминулися?

— Надзвичайно гречно. Петро Андрієвич тільки запитав інженера: „Вас і досі не заарештовано. Ви ж, здається, служили панові Троцькому?“ У інженера, конечно, душа в п'ятки, а Петро Андрієвич пішов ще трошки поспати.

— Слушно, пане капітане, слушно. І ця дама і досі полька? Ні не те, і досі тут?

Ілька починала розбирати озлість. Він надіявся почути в їхній розмові те, чого шукав, виглядав тепер увесь час і все безнадійно. Дні збігали за днями, вони котилися курними дорогами від одної шахти до другої, від станції до міста.

уже й покалічений, сплюндрований Донбас починав залишатися позаду, а він усе ще не знаходив нагоди. Доки червоні гнали білих, можна було б хоч залишати у надійного робітника записку, або писати на дверях, або просто кидати записку денебудь на перестой, а ще краще у поштову скриньку. Але тепер цей домисел його був уже негідний: червоні почали відходити, і вже більше двох тижнів білі просуваються вперед. У Ілька не вистачало вже мочі. Він знову похмурнів, осунувся і зблід з обличчя. Вночі він лежав з одкритими очима й мріяв: „Хороше було б вигадати такого пістолета, щоб зарядив його записками і стрельнув верстов на п'ять“. Потім ув умі він ловив голуба, чіпляв до ніжки записку і наказував йому летіти до Кліма.

— А він полетить до бісового батька, — сам же й глузував над собою.

— От по-під землею можна б було пройти, адже багато шахт є таких, що сполучаються штреками. — Але й це тепер був непридатний спосіб. Більшість шахт, які вони проходили, давно вже залиті водою, де-не-де тільки сами робітники з останніх сил випомповують із них воду, пам'ятаючи наказ більшовиків: „Не руйнуйте шахт, ми вернемося“.

Прощаючись уже, полковник запитав у капітана:

— Вам там у штабі краще знати — довго ще чекати на важку артилерію? Що вони собі думають. Ми скоро до Харкова підійдемо.

— Заспокойтеся, пане полковнику, гармати вже в дорозі. Одержали дещо і покраще за гармати. Скоро побачите, — і капітан задер голову догори.

Останнього Ілько не зрозумів, але й звістці про гармати та ще й важкі зрадів більше, ніж полковник. Тепер треба було довідатися тільки, коли й куди їх привезуть. І цьому допомогла випадкова хороша другого телефоніста.

Начальник зв'язку наказав з'їздити в дивізійний обоз за телефонним майном для полку. Тому, що другий телефоніст був хорий (це офіційно; неофіційно — йому Удалов звернув кулаком щелепи), довелося їхати Ількові. Він одержав харчів на два дні, осідлав коника, був у команді схожий на поні, і вирушив на станцію Опасну.

Плохенький і круглий, як барильце, коник трусив його до с. анції, де перебував у ешелонах відділ постачання дивізії, більше чотирьох годин. В полі густо кущилась ярина, бучно зеленіли озимі, жито вже викидало колоски, барвистим килимом лежали толоки. Занедбані поля заростали бур'яном. Густий соковитий душистий бур'ян з-під ніг слався, адавалося, до самого обрію. Ілько проїздив заводи, шахти, кар'єри. Двори на заводах т к само, як і толоки, зеленіли бур'янами. На заводах і шахтах не чути було ні чохкання паровичень, ні громихання на естакадах вагончиків, ні гро-

хоту в бункерах. Мертвими очима дивилися у виселках спорожнілі казарми, а по карнизях спустілих будівель безжурно туркотали голуби. Їх не лякав не грім артилерійної канонади, що день-у-день стукав важкими молотами в землю, ні сокотання кулеметів. Од'їхавши в запілля, перестав усе це чути й Ілько. В небі стояла тільки ніжна музика незримих комах і птахів. Коли зустрічалася підвода, то вона обов'язково щось підвозила для армії. Ілько, що народився і зріс на шахті і звик бачити над головою димарі тільки в кучерявих шапках з диму, зараз почував себе так, немов би їхав через довге і широке кладовище.

На станції Опасній, куди приїхав Ілько, відчувалося життя. Тут було гармидерно, тісно й задушливо. Від розпеченої землі йшов сморід перегрітого мазуту й аміяку, залишеного кінсьми на сірому бруці. До станції без перестанку від'їздили й під'їздили підводи, скакали із степу і в степ вершники, совались мов гусінь по долівці, ешелони, сновигали й зично верещали маневрові „кукушки“. Одна „кукушка“, весь час висвистуючи, чмичала з вантажним вагоном, на якому плескався червоний прапірець. Цей прапірець здивував Ілька. Він на хвилинку подумав навіть, що потрап не на ту станцію, але довкола салдати сновигали не з зорками на кашкетах, а з кокардами, а над ганком поруч із станцією висів трикольоровий прапор. Нарешті Ілько домислився, що на Донбасі, перевозючи динаміт, завжди, щоб попередити про небезпеку, на возах ставлять червоний прапор.

Паровозик одволік небезпечний вагон далеко на запасну колію, у самий тупець і там покинув.

На запасній колії, але тільки на іншій уже, Ілько розшукав і потрібний йому цейхауз. Довкола тяглися довгими брусками ешелони. Всі вони були навантажені військовою амуніцією і пильно охоронялися вартою. Що ховалося у щільно позачиняних вагонах, угадати було трудно, але на одкритих платформах у одному місці він побачив великі гармати. До платформ салдати риштували вже містки із шпаль. Гармат Ілько нарахував вісім, а решта були великі скрині на колесах для набоїв. Повз другий ешелон вартові зовсім не пропускали нікого, але й здалеку видно було, що на платформах щось стояло вкрите брезентами. Із під-брезентів виглядали тільки величезні лапи, схожі на колеса. Накривка була розфарбована в різні плями під кольор землі. Решта ешелонів теж була старанно завітчана гіллям, або замаскована брезентами. Чогонебудь подібного Ількові ще не доводилося бачити. Те, що було під брезентами, видалось йому справжнім страховищем. Щоб краще роздивитися, Ілько задер голову й підстрибнув на пальцях, але вартовому це не спод балось і він прогнав його зовсім.

Балакучий каптенармус, якого Ілько знайшов у вагоні,

здивувався, що той не знав, що під брезентами стоять нові аероплани.

— Стребителі й розвідчики. А прожектор бачив, у хвості стоїть? Як освітить більшаків, так і посліпнуть.

— Що ж це їм, амба, значить, буде? — переживаючи неприємне почуття, запитав Ілько.

— А ти ж думав! Аж п'ятками заблимають. Тепер і в Харкові не зупиняться.

— І скоро вони полетять?

— Може, й завтра. Хіба їм довго збиратися: нависив крила, запустив мотор і — здрастуйте, більшовички!

Ілько прикусив губу і ще раз визирнув із вагона. Ешелон із літаками стояв усередині, заставлений другими.

— Давай телефони!

Крім двох новеньких апаратів і форпостки, за якими він приїхав, каптенармус накидав йому ще й третій апарат для сусіднього полку.

— Візьмеш, щоб коня їм не гнати?

Ілько хотів було заколезитися, але подумавши, що каптенармус тоді не розповість йому штабових новин, погодився взяти і третій апарат.

Назад Ілько вирушив надвечір. Гаряче сонце скотилось уже із зеленого столу і на трава непомітно спадала роса. Тихий, як сон, вітерець ходив по хлібах, дмухав на квіти й бренив тисячами нижніх струн. Коник плохенький і круглий, мов барильце, добре відпочивши, вистукував тепер підковами бадьоро й лунко. У такт йому на сидлі підстрибував Ілько. Мов старець торбами, він був обвішаний апаратами. Вони товклись об луку на сидлі, об кульші й заважали йому зібратися з думками. Ще тільки побачивши на станції важку артилерію, Ілько враз згадав Павлукову пораду й схопився за думку сповістити негайно про це червоних. Жоден із тих способів, які він перебирав у голові, були непридатні. Він тепер навіть zostатися від білих не міг, бо червоні останні дні зовсім не наступали. Ілька починала бити пропасниця: він знав, що кращої нагоди не дочекається і боявся домислити до кінця. Страх попасти під кулю сторожі паралізував його волю. А коник, вимахуючи головою, все ближче підвозив його до фронту. Але перед балкою коник затрусив ніздрями, наставив уперед вуха й почав зменшувати ходу. Ілько звівся на стремена: із балки витикався кінний загін. Команда їхала тупки й збивала на дорозі густу пилюгу. Попереду на сірому коні скакав командир. Ілько уступився з дороги й притримав коня. Команда їхала без ладу і голосно варнякала. Із останнього ряду один відділився і підскакав до Ілька. Осажуючи коня, він не втримався й носом клонув у стрижену гриву.

— Покурити маєш?

Ілько дістав цигарку й засвітив сірник: вершник був п'яний.

— Що це за команда така?

— Команда? Тето, брат, команда. Тето карний загін поручника Кота-Котенка. Чув Кота-Котенка? От тобі й команда.

— Того, що начальник варті?

Але салдат із карного загону, хилитаючись у сідлі, уже з свистом гайдалою скакав до своїх.

Кіт-Котенко, колишній начальник варті в Калинівці, зломив разом усі нагнані страхом перешкоди. Для Ілька було тепер ясніше ясного, що сьогодні, зараз же, він має утікати до червоних. „Я їм привезу нові апарати, три апарати. Це ж трофея і я приведу коня. Хіба й після цього заарештують, конику? — він поляпав його по шиї, — конику, чому ми такі бідні з тобою вродилися? От тебе не питають і ведуть до червоних, мене теж не питали — забрали до білих. Ти хочеш служити в червоних? Я тебе буду доглядати, вівсом годувати, гриву чесати. А може вони мене вб'ють, конику? Тоді хоч ти прийди до мене й заіржеш наді-мною. Я почую тебе, і мені легше стане, конику. Потім біжи в Калинів-у, конику, там у крайній хатці моя мати, вона буде мене виглядати, а ти заіржеш біля порога й скажеш: — „Не ждїть уже Ілька, лежить він у полі при битій дорозі. Оце його сидельце, а це його сльози“. — Ілько шморгнув носом. „Марусі нічого не треба казати. Нехай вона не буде знати, як ми з тобою, конику, думали про неї. А може нас зустрінуть, як рідні, конику? Може нам усе простять, ми ж з тобою уже не будемо такими. Приїдемо в штаб і все розкажемо, що бачили на станції, а нам за це й скажуть: „Ви поступили, як справжній сознательний, помилуємо вас і назначимо старшим телефоністом“, конику!

Але для того, щоб проїхати до штабу червоних, потрібно було ще перейти фронт. Ілько згадав про третій апарат. Розшукуючи сусідній полк він може заблудитися, як хоче і ніяка підозра на нього не впаде, хочби й набрів на свої передні сторожі.

— Шукаю другий полк, а ніч темна, — от і все.

Від такої думки йому стає ніби легше дихати. Він тепер вдихає повітря на повні груди. Воно пахне терпким зелом, а довкола спорозно дзвенять незримі комахи. Коник, відчувавши на шиї ласкаву руку, бадьоро вистукує копитами. Його тупіт, мабуть, чути далеко, бо збоку десь загавкали собаки, а ще трохи проїхавши, Ілько бачить вогники. Крізь темну ніч, яка вже запала в полі, проступають тільки жовті цятки. Він догадується, що біжить повз хутір, а може виселок. Тут десь уже близько має бути содовий завод, потім кар'єри. Далі на шахті, напевно, вже червоні.

Коник затупотів ще веселіше.

— Туп-топ, туп-топ...

Але чим ближче до фронту, тим сильніше стискується Ількове серце. Він може вдало продертися повз стійки білих, повз їхню сторожу, а про червоних друкують усі газети, що вони не люблять брати до полову. І серце вже вистукує тривожно:

— Тук-тук, тук-тук...

Коник збавляє ходу й починає забирати вбік.

— Може що побачив? Довкола темно, тільки спалахує на півночі зарницями небо.

— Стій!— чується враз десь зовсім близько голос.

Плохенький коник лякається і з чотирьох ніг кидається вбік; ледь Ілько встигає вхопитися за луку.

— Стій, стій!— репетує вже два голоси.

— Хто тут?— кричить Ілько і не може крикнути. Наляканий коник хоче вдарити з усіх ніг, але за нього чіпляються чийсь руки, одна навіть цапнула і сприснула з Ількової ноги.— Хто тут?

— Злазь, орле! Досить вам анахтемам...

„Хто хоче відняти в нього можливість в останню хвилину опинитися на тім боці, де свої, куди більше місяця летіли його мислі? Куди везе він таке важливе повідомлення, везе нові апарати й веде коня. Військова сторожа запитала б пароль“. Ілько наливає я злою кров'ю й світить очима. Біля самих його ніг чорніє чиясь голова і жовтіють плечі крізь розідрану сорочку. В ту ж мить він згадує, як ще в Калинівці вони знімали німецькі стійки вночі. Часто зникали невідомо куди й білі. Знали про це тільки селяни та робітники, що в заплілі на свій ризик і страх допомагали червоним. Але ж він і сам тільки в уніформі англійського крою. Він має допомогти червоним, що може сотні робітників не зможуть цього зробити і гаяти не може жодної хвилини.

Коні не люблять, коли серед степу темної ночі встають перед ними із землі. Плохенький коник уже не плохенький. Він стрибає раз, стрибає двічі і руки сприсають із стремен, випускають удила. Потім тупоють позаду тільки ноги, але Ілько з конем уже витяглись у струнку і ледь торкаються землі. Навіть телефонні апарати припинили і тихо в такт коливаються по боках.

Тепер може його зупинити хіба тільки куля в лоб.

Куля не застала на себе чекати, вона пролетіла, мов оса, повз саме вухо й випередила коня. Стріляли не в лоб, а в спину. Він нижче пригнувся до гриви. Позаду знову стрільнули і в ту ж хвилину підстрибнув кінь, і збився з такту. Ніби його вжалив овод у самий храп. Ілько, збитий з такту боляче затрусився в сідлі й апарати затанцювали по його тілі, а ще за хвилину кінь уже стрибав, мов стриножений на трьох ногах. Ілько хутко зіскочив на землю

й потяг коня за повідок. Кінь по інерції скакає ще декілька кроків і потім зовсім зупиняється. Його ноги ніби приростають до землі. Ілько похапцем, хвилюючись одв'язує приторочений до сидла апарат, вишає спереду на шию й біжить уже сам. Кінь з розбитою ногою робить за ним два-три кроки, зупиняється й жалібно ірже. Тим, що підстрелили коня, до нього вже далеко. Ілько повертається назад, бере коня за повідок і знову щосили тягне за собою. Кінь витягає вперед голову, але сам стоїть, мов укопаний, і стиха стогне. Ількові здається, що він плаче і його серце тоскно стискується в грудях. У голові десь виринає заплугана думка: „не прийдеш, конику, до мене вже на могилу і я до тебе не прийду, конику: мені треба спасатися, хіба вони повірять, що я їхній..?“ Ілько знову кидається бігти, але кінь ірже голосніше. Тепер уже ті, що стріляли, можуть догадатись і пуститися навздогін, тоді він, обвішаний апаратами, не втече. У Ілька при боці наган. Він навіть уже в руці. Кінь все ще трусить м'якими ніздрями тишу й простягає до нього морду. Ілько має до ранку перейти фронт, щоб його не випередили ті страхіття, що ховаються на станції під брезентами.

— Ти ж не будеш іржати? — звертається він до коня. Але кінь тоскно трусить тишу ніздрями і знову робить стрибок за Ільком. Тоді Ілько намацав на його лобі чубок і просто під чубок стрільнув із нагана. Кінь важко, як ковальський мих, зідхнув і присів.

На вогник із нагану прилетіла ще одна куля і тепер уже вжалила в бік Ілька. Він цапнув за бік рукою, заточився і, по інерції ще трохи одкотившись, злякано сів край дороги. Мов кістки в труні, заторохкотіли об землю телефонні апарати.

Ількові видалось, що він уже вмирає: серце зупинилось, а крізь пальці мабуть уже проступала кров; гарячі струмки бігли по холодній руці. Він у смертній тузі другою рукою розірвав на шиї комір, він умре за якусь версту від своїх, яких мав попередити, а може спасти від загибелі цілу армію, Кліма, батька, Марусю, усіх калинівців, і ніколи вони вже не довідаються, що для них хотів зробити Байдін Ілько, якого вони розстрілювали. Він голосно застогнав, забив рукою об землю, об траву. Це була не трава; біля нього було високе росяне жито. Ілько, остужений холодною россою, ніби прийшов до пам'яті. У боці щось гостро кололо, але він міг ще рухатися. Може він ще встигне добігти до червоних. Ілько схопився на ноги, проте, гадаючи, що за ним може бути погоня, він знову впав у жито й почав повзти на одному боці. Мов гірчак біля ніг каторжника, тяглися за ним апарати й боляче гострими ріжками товкли його тіло.

Далеко від дороги у балці Ілько, не боячись уже погоні, знесилений опустився на траву. Од крові лубком уже взя-

лася сорочка. Він зірвав її із себе, зібрав на руку холодної роси і хоч трохи остиудив рану на боці. З неї хлюпало на руку щось тепле й липке. Од утраченої крові у Ілька починали дрижати коліна й туманитися голова. Його починало тягти на сон. Розірвавши сорочку, він міцно обв'язав нею бік.

Шахта мала бути вже десь близько, але доки Ілько блукав полем, він втратив напрямок і тепер не знав уже, де можуть бути білі, а де червоні. З лівої руки в нього на чорному небі зрі вже примеркли, починала танути ніч. Ілько захвилювався, попробував знову бігти, але ноги гнулися в колінах, мов обтяжені підпorkи в лаві. До горла почали підступати сльози.

„Тепер уже йому не добігти. Він ще до ранку зійде кров'ю і десь на борозні впаде трупом“. Ілько попробував вилізти на горбик і в цей час проти сходу розглядав чорні контури димаря й головастих капар. Перед ним була шахта. Ілько тепер уже бажав тільки одного, аби набрести людей, щоб не вмерти на самоті. Він напружив останні сили й побіг. Починалися дикі кущі терну і боляче полосували голе його тіло. Телефони билися один об один і тупо торохкотіли.

Шум, що його робили апарати, мабуть, когось стривожив, бо Ілько в нічній тиші почув голоси. Вони були притишені й нашорошені. Ілько, важко дихаючи, затаїв дух. Попереду була напевно застава, але була то застава червоних чи білих, він тепер уже сказати не міг: шахти були й на території білих, навіть більше, ніж на території червоних. До білих повертатися Ількові було тяжче за смерть. Він опутився на стежку, але не міг уже сидіти й простягся на землі. Гарячі повіки були ніби наляті оловом і важко падали на очі. Їх уже обсипало жаром, у зморшках під гарячий піт і очі навіть варилися в соку. Ілька все дужче тягло на сон. Проте тільки він стикав очі, як бачив довгі ешелони гармат, літаків під брезентами, набої і скидався. Лупнувши може вдесьте очима, він бачить—на сході все яскравіше проступає зоря. Ілько силкується лізти, торохкотить уже без обережності апаратами і, зробивши два кроки, знову падає. Всі його кінцівки ніби одубіли й він не може ними ворухнутися. Шепіт попереду зростає. Ілько вже ловить окремі слова:

— ...тільки чувається... Може, кинь...— потім раптом з нотками страху хтось кричить:— Стій!

Ці слова не дають йому нічого зрозуміти: обидві армії вживали одної мови—російської, але Ількові тепер уже було байдуже: він зараз помре, він уже не в силі навіть розплющити важкі повіки. Но й самі витягаються й Ілько відчуває, як його тіло підхоплюють якісь хвилі й починають гойдати. До притупленого вже слуху долітають ще кроки, хтось ніби підкрадався по стежці. Потім він ще чує здивований шепіт, його хтось тормосить за плечі, але йому так приємно гойдатися на хвилях і він все далі й далі впливає в море.

Хвилі, на яких гойдався Ілько, враз почали його кидати. Йому стає боляче й він стогне, але хвилі не стихають, вони женуть його до другого берега і з шумом, з пострілами кидають на каміння. Гостре каміння здирає бік і він уже не стогне, а кричить.

Від болю і крику Ілько розкриває очі. Світло лямпи, мов гарячим піском, засипає їх і заставляє знову заплющити, але він встиг помітити біля себе людей, хтось метушився навіть ніби в одній білизні.

„Де він?“— силкується зібратися з думками Ілько.— „У хаті. У білих? У червоних?“— він знову розкриває очі. Над ним, схилившись, стоїть з довгою стьождкою і ватою в руках чоловік у білому халаті. Йому найбільше видно кров на ваті й великі окуляри.

— Ви будете?..— Ілько хоче спитати, хто це в окулярах і не знаходить слів.

— Тихо. Вам балакати не можна!— говорить до нього чоловік у окулярах і наказує вже комусь іншому:— Підведіть його. Ми зараз спеленаємо, щоб не тікав.

Ілько вслухається в останні слова, хоч і сказані ніби жартома, і тепер уже переконується, що знову потрапив до білих. Вони навіть знають його наміри. Ілько застогнав. Його тримали чийсь грубі руки, а чоловік у окулярах і білому халаті то нахилився, то відхилився, ніби розглядав і дивувався, де міг цей юнак так сполосувати собі тіло. Робив це він мовчки й хутко виправними руками оповивав його білою стьождкою. Просто перед очима стояв у сірій сорочці ще один чоловік з повитою в біле головою. Він, мабуть, чекав на лікаря і, дивлячись на Ілька, кривив засмаглі губи. Від болю, але того, який сидів десь глибше, ніж рана, Ілько тоскнув застогнав, схопив руками білі бинти й шарпонував їх щосили.

— Пустіть. Не треба мені нічого. Я не хочу ваших ліків..

— Ша, товаришу, тихо,— замахав на нього руками лікар. Держіть же його, товаришу Кривенець.

Ілько з руками на бинтах стих: лікар двічі сказав слово „товариш“. Воно звучало якось особливо: просто і щиро, офіційно й по-приятельському. В ньому було те, чого Ілько давно вже не чув.

— Хіба я товариш?— прошепотів він,— все ще не покладаючись на свій слух.

— Ну, громадянин,— виправив ніби свою помилку лікар.— Він уже й за це чіпляється. Ви краще посиділи б тихо.

— Не люблять товаришів,— ображено до раненого в голову зауважив Кривенець, напевно санітар,— для білих так воно, мабуть, гірше, ніж для чорта ладан.

— Все пани та пани,—а на всіх одні штани,—підтримав санітара поранений у голову.

— А у вас що, товаришу?—запитав лікар.

— Я можу почекати.

— Так ви червоні?—не то крізь сльози, не то крізь сміх нарешті викрикнув Ілько й схопився на ноги.

— Тихо, ляжте,—знову замахав на нього білими руками лікар.—Чого ви злякалися. Червоні хіба не люди?

Ілько мінився на обличчі.

— Єй—ей, червоні? Побожіться, що ви червоні, пане, товаришу докгоре.

Лікар витріщив на нього за склами очі. Він не розумів свого пацієнта, але потім, мабуть, збагнув, що в нього починається марення і лагідно сказав:

— Можна, можна й побожитися, тільки ляжте, ляжте,—і підморгнув Кривенцеві.

Кривенець взяв Ілька за плечі, але він з очима, які справді нагадували божевільного, з юву вирвався, глянув у вікно, де вже розцвітав ранок і кинувся до дверей.

— Пуст ть, мені командира, мені сказати...

Кривенець нагнав його, міцно обхопив під живіт і поніс до ліжка. Ілько закричав, забився, мов риба в тенетах і з силою відштовхнув санітара. На білих бинтах червоною рожею розквітла кров. Ілько знову кинувся до дверей, але йому дорогу заступив уже лікар.

— Ляжте!

Ілько підніс до нього благально обидві руки. В очах його палахкотіла тривога.

— Мені командира, товаришу,—він знову озирнувся на вікна:—Сонця вже, скоріше пустіть! Я тільки щось скажу...

Лікар допитливо вставився в його погляді сльозами очі, на губи, які тіпалися від хвилювання й спокійно сказав:

— У вас жар. Навіщо вам командир? Ляжте. Може й командир прийде.

Ілько знову почав благодіти лікаря і нарешті переконав його, що має сказати якусь таємницю. Коли лікар поспав за командиром, Ілько притих, але від хвилювання не міг улежати. Лямпу в кімнаті заступили вже рожеві плями на стінах і це тільки збільшувало Ілкове хвилювання.

Нарешті прийшов командир роти, на участкові якого заставала полонила цього юнака з телефонними апаратами. Ілько важко дихав і безперестану облизував зісмагли губи. Посинілі повіки дрижали на глибоко запалих очах.

— Що ви хотіли сказати?

— Товаришу...—Від хвилювання він не міг говорити: слова заходились у корчах, якими йому судомило горло.—Товаришу, білі сьогодні, зараз вони полетять...—одразу якась думка перетнула слова. Він з болісним запитанням у очах видивився

на командира в давно неголеній бороді.— Ви будете політичеський чи неполітичеський?

— Яке вам до цього діло? — почервонівши, накупився командир.— Я комроти, кажіть дальше.

Ілько затався.

— Я тільки комісарові... Це таємно... Увесь фронт пере-долають... Розвиднилося, сонце... Скоріше,— він заплющив очі й змовк, як би згас.

Комроти одними очима повів на лікаря, той знизав плечима й тихо сказав:

— Надії мало, поспішіть, може справді щось важливе.

Справа, мабуть, зацікавила комроти й він вибіг на вулицю. Лікар на пальцях підійшов до ліжка, зазирнув у сині ями очей і похитав головою.

— Комісара політичеського ще немає? — не одкриваючи очей, простогнав Ілько.

Помічник комісара полку прийшов до лікарського пункту, коли сонячні зайчики вже вигравали на ліжку. Ілько дихав в жко й нерівно. Його обвітрене обличчя стало жовтим, ніс укритий ластовинням заг стрився, а чорненька бородавка на верхній губі, зовсім раніше не помітна, тепер дрижала разом з губою у русьвому пушку.

— Ще дихає? — запитав у лікаря комісар. Він був чимся роздратований.

Почувши голос, Ілько кліпнув очима й побачив біля ліжка широкоплечого робітника у шкіряній курті. На кашкеті червоніла зірка. Робітник допитливо обмацував його холодними очима.

— Ти що, боїшся, щоб не пристрелити? Із яких будеш?

Ілько хотів звестися на лікті й безсило впав назад на подушку.

— Ви — товариш? Я помру... Нехай вийдуть...

Комсар зробив головою знак і лікар з санітаром на пальцях залишили кімнату.

— Як твое фаміліє?

— Ілько Бай... Баканів... Треба скоріше... — і він почав хутко, схвильовано, не кінчаючи думки, говорити все, що тільки міг пригадати його запалений мозок.

Комісар з кожним словом нахилився нижче до його слабючого голосу. Він був вражений і намагався не пропустити жодного слова. А коли Ілько стих, комісар, давши йому перепочити, все ще з якоюсь недовірою запитав:

— А ти не брешеш?

— Я ж шахтар.

— Ти? Шахтар?

— Спитайте в Калинівці, у Байди, у Гната Убогого.

— Ну, дивися,— комісар підвівся із ослона,— збрешеш, так ти в наших руках, а на твое вийде — тоді живи здоровий!

— Тільки нікому не кажіть.

— А то що?

Ілько в'ялим порухом пальця попросив його нахилитися шову.

— У вас предатель... у штабі... Балакали... Павлюк, пся... Він зомлів і не закінчив слова. Од цієї звістки комісар почав випрямлятися, як зігнута в руках палиця. Він якийсь час гостро дивився на муху, що підкрадалася до вкритих осугою ількових губ, потім глянув на годинника, покликав лікаря й показав на пораненого.

— Щоб хлопця виходили!—сам хутко попростував до штабу.

Лікар глянув на знепритомленого раненого й безпорадно розвів руками: наказ комісара був досить категоричний і зрозумілий. Він присів біля ліжка, взяв зів'ялу руку раненого й почав перевіряти пульс.

— Товаришу Кривенець, кладіть йому холодні компреси до голови. Ви чули, що нам пр казано. Конечно, буває, що й з прості еленими легенями виживають. Тільки хіба можна так зходити кров'ю.

Ілько кліпнув каламутними очима й, хапаючись, певний, мабуть, що над ним все ще схилився комісар продовжував:

— ... пся крев, Павлюк знає... Дядько в контрі озвідіі... Ім викололи очі, обрізали вуха... Товариша Гливкого біля Матівці у ямці... Він аж у тупикові з динамітом... Я покажу...

Лікар зрозумів, що в словах пораненого може бути щось потрібне для штабу, взяв олівець і, не розуміючи змісту, записав окремі слова.

Ілько знову марив, потім схоплювався на лікті й беже-вільними очима вдивлявся в вікно.

— Полетіли... Наші полетіли.

Лікар чув уже це декілька раз і нарешті зрозумів, що це було для нього віссю, довкола котрої крутилися у раненого всі думки й марення. Він і сам уже почав на щось чекати і коли над двором загум мотор, він визирнув у вікно і побачив, як літак з зіркою попростував у бік ворога. Лікар був певний, що поранений якраз цікавився цим аеропляном і задоволений, що тепер, навіть не брехавши, може й го заспокоїти, повернувся до ліжка. Поранений, що лежав увесь час зомлілий, тепер дивився на нього дивними очима: у них хутко переменялися страх і радість.

— Ероплан?

— Аероплан, голубчику, аероплан. Полетів до білих, тільки не хвилюйтеся.

Обличчя пораненого спалахнуло радістю, навіть обмертвілі вже очі враз засвітились молодчим огнем. Розчулений він уже тихо опустив на подушку голову й на губах йому затріпотіла усмішка, як крильця метелика.

— Якби ви були таким молодцем увесь час, — сказав задоволений лікар, — так ми б з вами скоро вичухалися. Тільки тихо. Комісар сказав, щоб я вас виходив. Тоді ж слухатися треба.

— Комісар сказав... — повторив слабим голосом Ілько і закрив очі. Від хвилювання він знову знепритомнів і почав марити вже страшними вибухами, які ніби він щойно почув здалеку.

Лікар знову записував обривки слів і кивав головою. Щось подібне до вибуху й він почув. Навіть хата, в якій був лікарський пункт, ніби здригнулась. „Тільки ці хати трясуться навіть від пострілу з нагана“, — думав лікар і наказував санітарові ще частіше міняти у пораненого холодні компреси.

Той же помічник комісара, тепер уже з командиром полку знову за якусь годину прийшли до пункту, хоч ранений їх уже не кликав. Він уперше заснув і лікар наказав санітарові не стукати чобітьми. Широке комісарове обличчя уже не хмурилось, як уранці, а вигравало якимсь внутрішнім задоволенням.

— Ну, товаришу лікарю, покажіть нам цього юнака.

— Ша, товариші! Він заснув. Це дуже гарно.

— А треба, щоб було ще краще.

— Він наговорив тут такого, що я нічого не розібрав, — і лікар подав їм свої записи.

— Все вже розібрали. Чули, як бабахнуло? Ото білим у тилу кров пускали. Будьте покійні, тепер вони довго будуть чухатися. А все оцей хлоп'як наробив їм. Геройський хлопець. Сказано, шахтарська кров!

— А калинівські хлопці кажуть, що ніколи такого прізвища не чули, — здвигнув плечима командир полку. Він був теж, мабуть, із робітників, бо великі його руки бінокль обнімали так же, як обнімають трамбовку.

— Так це може сказати товариш Маруся, наша сестра, — вставив лікар. — Вона ж із Калинівки. Тільки сьогодні вона вчиться правити державою.

— На позицію в полк поїхала! — поправив його санітар.

— Ну, так, значить, завтра буде вчитися правити державою.

Зацікавлений командир всовував голову в вікно й намагався побачити полоненого, хоч здалеку. Від страченої крові Ілько зблід, він був ніби полотняний і тому його риси стали ще м'якшими, навіть гарними тою гарнотою, що часто створюється на порозі смерті.

— Шахтарського, правду мовити, у цього хлопця небагато. Може, писарчук який?

— Може й писарчук. Якби всі такі були писарчуки, так ми б хутко справилися з генеральськими бандами.

— Це ж можна буде Байду розпитати.

Вони пішли, а лікар знову сів біля ліжка й, дивлячись на синю жилку, що билася на скроні, почав лічити пульс.

— Для героїв, товаришу Кривенець, такий пульс негодиться.

Санітар Кривенець, що чув від самого комісара полку про відвагу цього дивного раненого, подивився на нього задрими очима.

— Він заслужив уже право на смерть. Єройська смерть, товаришу докторе!

— Чого ви його вже ховаєте? — наставив на санітара окуляри збентежений лікар. — З вас, товаришу Кривенець, ніколи лікаря не вийде. Ви й ходите так, що й мертві, мабуть, прокидаються.

Санітар Кривенець незграбно, як ведмідь спинався на пальці, хоч це було йому, мабуть, трудніше робити, ніж носити десятипудові лантухи на спині.

Лекція в школі доходила кінця. Чорна таблиця на трьох ногах уже вся була записана прикладами із граматики. Зверху твердою рукою було введено — „Ми не раби“, потім ішли відміни слова „партійний“. Непевними кострубатими літерами було спочатку написано „партейний“, але, мабуть, другим учнем літера „е“ була двічі підкреслена, потім перекреслена і зверху поставлена літера „і“. Далі йшли приклади на злучники, на „протівітельние і на разділительние“. Граматичні функції їх, мабуть, не для всіх учнів були зрозумілі в однаковій мірі, бо поруч з фразою — „Влада робітників і селян“, стояла уже зовсім незрозуміла — „Надворі дощ іде, а в кутку палиця стоїть“. Над фразою, виписаною по-російському — „Человек или холодно“, стояла друга — „Диктатура пролетариата или диктатура буржуазии“. Старий вчитель місцевої школи, забілений в крейду, з ганчіркою в одній й з газетою в другій, ще раз окинув оком таблицю й стер усі приклади. Біля таблиці знялася курява, а на підлогу посипався білий порох.

— Тепер я вам випишу ціле речення й на ньому повторимо всі граматичні правила. — Кидаючи оком то на газетку, то на таблицю, він почав писати:

„... помірно з тим, як ми наближаємося до завдань комуністичного будівництва, центральна увага наша повинна зосередитися до деякої міри якраз на середняцькому селянстві“.

У старого вчителя в куценькому піджачку крейда дрижала й дриботіла об таблицю. Він помітно хвилювався: на школярських лавах сиділи учні, подібних до яких йому не доводилося бачити за всі свої тридцять років учителювання. Це були червоноармійці, що можливо тільки годину тому лежали

в розстрільні й випускали набої в своїх класових ворогів. Сиділи й стояли вони, набивши класну кімнату, закурені, засмажені, обдерті, майже босі. У кожного чи в руках чи за плечима стирчала рушниця, або висіла при боці шабля. Із рушниць ніби все ще курився димок від останнього пострілу, а від шабел ніби йшов розпарений дух незастиглої ще крові. В кімнаті було душно, піт струмками заливав укриті порохом обличчя червоноармійців, стікав по шиї на бронзові груди, але армійці, одкривши роти, ловили кожне учитилеве слово, вчитувались в кожну літеру і від їхнього шепоту видавалося, ніби під вікнами шелестить листя на дубі. Учителя брав страх перед ручними гранатами, гронами підвішеними до поясів, перед частоколом рушниць, що пахли порохом, але в той же час він відчував і надмірне задоволення, що ці відважні бійці, перед якими дрижить буржуазія всього світу, від яких скидаються уві сні різних мастей контрреволюціонери сидять перед ним, як школярі першого класу — такі ж тихі, лагідні й такі ж допитливі. Вони дивилися йому просто в рот, жадібно ловлячи кожне слово. До кімнати ввесь час входять нові бійці. Від них гостро душить принесений на леях кінський піт. Напевно щойно повернулась із поля кінна розвідка. Учитель сутулиться, перебирає з руки в руку крейду: йому здається, що він не цілком щирий і лякається більш, ніж треба, пострілів, які долітають з фронту. Поставивши крапку, учитель спитав:

— Хто це так говорить, ану, знаєте?

У багатьох на лице спадає тривога. Вони бояться зіткнутися з учителевими очима, щоб не спитав, і збентежено спускають свої очі на парту. Але більшість хоче спинити учителів погляд на собі. Ім нетерпеливиться й вони один сперед одного викикують по декілька раз:

— Товариш Ленін. Це писав у газетці товариш Ленін..!

— На з'їзді... На восьмому...

Тепер вони починають пригадувати, що було ухвалено на цьому з'їзді. До кімнати входить Василь Мокриця. Він довго когось виглядає поміж густо збитими червоноармійцями й потім, щоб не порушити ладу, мовчки кличе рукою й головою. Але той, кого він кликав, напевно не помічав його.

— Кіндрате! — не витримав далі Василь Мокриця. — Сусідко, чорі! на тебе ж чекають. Запрягай коні!

Кіндрат, що вимагав „сверження існуючої варті“, скинувся, почухав потилицю й почав продиратися до виходу.

— Ну, так як же ти, товаришу Сусідко, розумієш слово „раб“. Хто це буде? — запитав його молодий голос із передньої лави. — Ти ж так і не сказав?

Кіндрат зморщився, почухав тепер уже лоба, але, мабуть, відчуваючи, що й на цей раз там не було достойної відповіді, сердито, ніби й не чув запитання, посунув за двері. Бесіда

точилася далі. Порушив її тепер уже Кіндрат. Обігнувши школу, він пі йшов до вікна і, всунувши голову, крикнув:

— Товаришу політкоме, чуєш, Духото, — раб — це когорий під буржуєм ходить. — Мабуть певний правоти своєї відповіді, Кіндрат уже не сердився, а поблажливо оглянув клас і з гідністю одійшов від вікна.

Лекція не мала певних годин. Вона могла тягтися і до вечора, і до ранця: слухачів би не забракло, але прийшов товариш із полібюра, попросив в учителя пробачення й звернувся до червоноармійців:

— Партійних на збори. Зіраз!

Із лав підвелася біля третини. Підвівся політкерівник Гриць Духота, підвівся Гордій Байда. За останній місяць він став ще кремезніший, а глибокі зморшки надівали йому рішучого владного вигляду. Через лоб до правого вуха йшов свіжий червоний рубець. Довгі козацькі вуси були підстрижені, але Гордій Байда, за старою звичкою, ловив короткі їх кінці й відтягав униз. Через плече у нього висіла потерта польова сумка. За ними підвівся й Гнат Убогий з бильмом на правому оці. Одну руку він ніс на перев'язі: всі пальці на ній були обмотані сірими од пороху бинтами.

— Решта товаришів збирайтеся на мітинг у садку за школою. — кинув виходячи, посланець із полібюра.

Вимучені задухою червоноармійці шумно знялися з школярських лав і, ховаючи в кишені обгризки олізців і клаптики паперу, на яких вони кострубатими літерами виводили приклади, гамірно посунули в садок, де на косогорі під густими деревами вже сиділи купками цивільні. Це були робітники з ближчої шахти й селяни. Між ними сіріли позначені зірками на кашкегах червоноармійці. У селян і робітників був стурбований тривожний вигляд. Поспішне просування денікінської армії на північ і несила червоних стримати цей наступ, а також якісь непевні чутки про Махна загрожували і їхньому району і скоро опинитися під чоботом білих, побачити знову приставів, жандармів і озвірілих козаків. Чутки про їх поводження в запіллі випереджали фронт і не радували тих, хто не наважувався залишити свої гнізда і взятися за зброю. Селяни більше цікавилися новим деніїнським законом про землю і чим він різниться від радянського. Низенький окоренкуватий, весь схований у вицвілу бороду селянин хотів знати про це від самих більшовиків.

— Ви чули, ніби вже оголошено такого закона?

— А як же, оголошено, оголошено, товаришу, — пояснював йому червоноармієць: — усім, хто сіє і буде сіяти на панських землях, — третину всього врожаю звозити до поміщиків, а коли їх немає ще...

— Так будуть?

— Так звозити до старости у волость.

— Яка ж це реформа? — Він розчарований.

— Ог і пережуй це на своїх мозгових зубах.

Серед червоноармійців балачки точилися переважно про вчинок Махна, потім про якогось дивного юнака, полоненого цю ніч. Він виріс у їх очах вже до надзвичайного героя. Особливо цкавилися ним калинівські партизани, які й досі трималися окремою вйськовою одиницею, приєднаною до полку. Декілька чоловіка вже бігало до лікарського пункту, але до хати нікого не впускали.

Товариш із партосередку прийшов попередити, що комісар полку зараз прийде. Винесений із школи розхитаний столик поставили під ялунею й накрили червоною китійкою. Сонце, пронизуючи дерева, оздоблювало столик жовтогарячими квітами. Закликані на мітинг, помітивши когось поміж деревами почали зводитися на пересиджені ноги й вибирати місце ближче до столу. У садок увійшов гурт червоноармійців і командирів, що були мабуть на партійній нараді. Попереду йшов Клим. Кремезний, широкоплечий, з обличчям із нервових вузликів і волосатим трикутником нижче твердого підборіддя, він від батька різнився тільки своїм віком та синіми живими очима. При боці висів важкий мавзер. Деревяною кобурою він мняв йому злиняле старечьке галіфе з чорними леями. Клим зайшов за столик, укритий червоною китійкою, а решта товаришів присіла на траву.

Мітинг був скликаний з метою висвітлення не тільки перед червоноармійцями, а й перед населенням сучасного стану РСФРР. Становище було тяжке. На Червону армію давили зі сходу білогвардійські ватаги Колчака, з півночі загони Юденіча і з півдня Денікіна. Напівголодна, роздягнута Червона армія була оточена зі всіх боків добре озброєними Антантою арміями й мусіла на своїх плечах виносити неймовірний тиск. Боротьба на Україні набирала складного і впертого характеру. Партизанські загони під тиском класового ворога почали виявляти своє справжнє обличчя. Першим зрадив радянську владу отаман Григорьев і шойно звільнена від війська директорія Україна знову плондрувалася його бандами. П'ятнадцять тисяч бійців Григорьева широкою хвилею розлилися по правобережжю. Польща, користаючись із труднощів Червоної армії, і мріючи про відновлення кордонів 1772 року, оголосила РСФРР війну й її улани вже з'явилися біля Коростеня. Український фронт під командуванням Антонова-Овсієнка витягався в довгу стюжку, дробився на загони й послабляв сили на південному фронті. З цього скористався й зрадив радянську владу другий отаман і „батько“ Махно. Своім відходом з фронту він широко одкрив двері для білої кінноти на Україну, на Москву. Це потребувало негайного перегрупування сил.

— Товариші! Імперіалісти всього світу роблять останнє

усилля, щоб нас задавити. — У Кліма був приємний чистий виразний голос. Думку викладав він ясно, гладко й переконливо: — Вони розуміють, що після цього півріччя їхня справа абсолютно безнадійна. Або тепер вони скористаються з нашого виснаження й переможуть одну країну, або ми станемо переможцями не тільки своєї країни, а й усього світу. Але сьогодні наше становище тяжке...

Со-це ясними кружалами бігало в нього по руках і по заглазді газеті, в яку він заглядав, щоб продовжувати свою думку. Біля газети лежав секретний наказ. Реорганізація збройних сил мусіла переводитися негайно. Український фронт, як самостійний, ліквідувався, ліквідувалися й партизанські загони, частина війська перекидалася на інші fronti, а решта зводилася у 12 і 14 армію й мала боронити Донбас, Україну, підступи до Москви. Все це треба було робити під напосідливими атаками знахобного ворога й про це щойно говорилося на партійній нараді. Червоноармійці, усвідомлюючи труднощі наступних іспитів, сиділи в напруженій тиші. Розуміли це й робітники й селяни і не зводили сумних очей з комісара.

— Але це є, товариші, останнє тяжке півріччя...

Закінчуючи свою промову, Клим згадав і про юнака, що прибився цієї ночі до Червоної армії, про його геройський вчинок і тут же протиставив йому двох юнаків, які своїми вчинками заплямували червоних партизанів, Червону армію і яких розстріляно над шурфом.

Гордій Байда, що сидів між іншими на траві, охопивши руками коліна, з кожним його словом все нижче опускав свою голову. Не в силі зладнати з собою, він не одривав тепер очей від землі. Йому здавалося, що на нього, на батька, що породив такого бандита, з докором дивляться сотні пар очей. Важке зідхання, що розпирало груди, виривалося приглушеними ривками. Він не підвів голови, навіть побачивши біля ніг знайому тінь. У двох кроках від нього зупинилася Маруся. Вона щойно прийшла і напевно шукала місця, де б присісти. До Марусі хтось підійшов (Гордій Байда побачив біля своїх ніг другу тінь) і стурбовано почав щось говорити. Він заваджав ораторові й на нього почали озиратися. Гордій Байда вслухався.

— Якого Байду? — спитала Маруся, стишуючи голос.

— Я сказав, що товариш комісар прозивається у нас Байда і ще є один Байда, так то вже його батько. Обох, каже... Гордій Байда підвів голову. Біля Марусі стояв санітар Кривинець.

— Чого тобі?

— Ідїть до шпиталю. Вас екстрільно кличуть.

— Хто кличе? Лікар кличе, чи що?

— Отой, що белий.

Гордій Байда намацав кінчик короткопідстрижених вусів і засукав між пальцями. Про цього юака він уперто намагався не думати, хоч думки, як у зачарованому колі, кружляли сьогодні тільки довкола цього факту.

— Обох нас. А що йому треба?

— З ним уже зовсім плохо. Хоче з вами поздоровкатися, а, може й попроситися. Все розпитував про калинівців. Чує, каже, що влилися до Червоної армії. Може й Байда, каже тут. Хочу прощення попросити, щоб легше було вмирати.

Кривенець не скінчивши, пішов з тим же й до Клима Маруся, знизавши плечима, присіла трохи огоронь на траву. Вона шойно повернулася із позиції й не знала ще, про кого йшла мова. Але в Гордія Байди від перших же санітарових слів тривожно забилося серце. Він мимоволі зблід, хоч і нічого особливого в словах санітарових не бачив, крім хіба його заупокійницького голосу. Він враз нагнав на нього якесь гнітюче неприємне вражіння. Від столу, передавши весті мітинг своєму помічникові, підійшов Клим.

— Що там за такий земляк обнаружився? Хочімо, чи що, тату! — Побачивши Марусю, він привітно посміхнувся. В кашкеті з червоною зіркою, коротко підстрижена, в гімнастерці, схопленій у талії тоненьким ремінцем і в короткій спідниці, Маруся скидалася на вродливого ставного юнака з сірими очима. Через плече в неї висіла санітарна сумка з червоним хрестом на білому кружалі. На Климову посмішку вона розквітла й підвелась із землі.

— Ходім з нами, Марусю! — взяв її за руку Клим. — Це ж у тебе на пункті, — і вони втрьох пішли із саду.

Вийшовши на вулицю, Гордій Байда зупинився. Серце тискала якась неясна тривога. Сказане на мітингу Климом давило на груди тяжким грузом, а нагадування про Ілька знову роз'ятрило вже приспану печаль.

— Ідть сами! — махнув він рукою і повернув у вуличку, де по-під парканами стояли підводи його загону, — і мені потім розкажете.

Гнаний все тою ж неясною тривогою Гордій Байда хутко попростував повз підводи. Важкі його чоботи знімали куряву й залишали по вулиці густий сірий хвіст. На возах лежало різне збіжжя, а під возами спали підводчики. Гордій Байда знав, що з завтрашнього дня все це мусить виглядати я-ось по-іншому: його партизанський загін мав стати неподільною регулярною частиною Червоної армії і від цієї думки серце торкнув якийсь жаль. Можливо, це й була причина його тривоги. Він зазирнув, здавалося, собі в душу й зрозумів, що не це його тривожило. Із саду при школі донеслися уривки знайомого мотиву: „...Чуєш, сурми заграли...“ Гордій Байда зупинився. Він не знав, чому й куди поспішає, а тривога не переставала зростати. Піддаючись якомусь внутрішньому го-

лосові, він повернувся назад і пустився доганяти Кліма з Марусею. Нагнав він їх майже біля лікарського пункту. Клим і Маруся, не помічаючи батька, йшли, тримаючися за руки, й про щось лагідно говорили. Гордій Байда мовчки обігнав їх і перший переступив поріг до хати. На ліжку під білим простирадлом лежало довге, худорляве тіло, а на подушці жовтіло обвіяне вже смертю загострене, з глибоко впалими очима, обличчя з чорною бородавкою на верхній губі.

— Погано нашому козакові, — похитав головою лікар. — Дуже хотів чомусь з вами попрощатися. Ви чуєте, товаришу Баканів. До вас прийшли.

Це прізвище нічого не говорило ні Байдам, ні Марусі, тільки обличчя нагадувало до болю когось знайомого. Всі троє, мов у трупарні, відчували себе ніяково: в хаті гостро тхнуло ксероформом і етером і кожен з них прагнув скорше вийти на свіже повітря, але в цей час Баканів одкрив свої вже напівмертві очі, трохи повернув до них голову й поси-нілими губами, намагаючись посміхнутися, прошепотів:

— І Маруся... і Клим... А мене не впізнаєте, хіба трудно...? Я поправляюся, я буду з вами... Ви мене простіть, тату... І мамі скажіть... Одрізали вуха, викололи очі...

З кожним його словом у всіх трьох все більше полотніли обличчя й ширилися очі, а ноги ніби наливалися оливою. Перший опам'ятався Гордій Байда.

— Сину! — ніби з глибини шахти викрикнув він і кинувся до ліжка. — Сину!..

Лікар застережливо заступив йому дорогу.

Харків 1932 р.

Кінець